ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

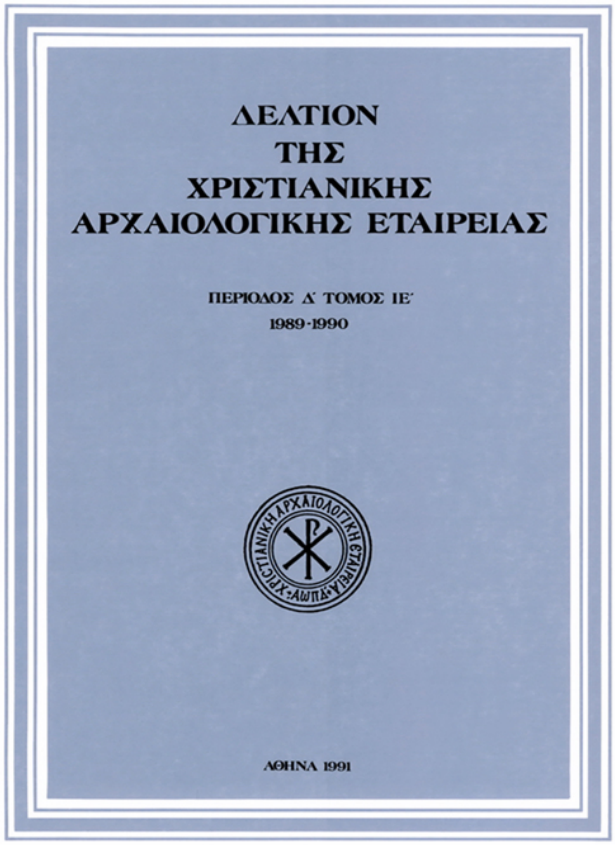

Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: 10.12681/dchae.1041

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1991). Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *15*, 179–196. https://doi.org/10.12681/dchae.1041

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 20/04/2024 16:28:44

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'• Σελ. 179-196

ΑΘΗΝΑ 1991

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE
e-Publishing

www.deltionchae.org

Νικόλαος Β. Δρανδάκης

Ο ΣΠΗΛΑΙΩΔΗΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΧΡΥΣΑΦΑ ΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ

Μέ βαθιά εὐγνωμοσύνη στή μνήμη τοῦ θεολόγου 'Αριστοτέλη Παπανικολάου

Στήν περιφέρεια τῆς κοινότητας Χρύσαφα, πρίν νά φθάσομε στό χωριό, δεξιά, ἀγροτικός δρόμος ὁδηγεῖ σ' ἕνα χείμαρρο. 'Από ἐκεῖ ἀνηφορική ἀτραπός σέ ἀπόσταση ὥρας καί περισσότερο φέρνει τά βήματα τοῦ ὁδοιπόρου στό σπήλαιο τοῦ Αἰ-Γιάννη, ἐπισκευασμένο μέ δαπάνη τοῦ τοπικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου[1]. Τό σπήλαιο διαμορφώνεται στήν πλαγιά κατωφέρειας καί, κάθετο πρός αὐτή, εἶναι μακρό καί στενό σάν διάδρομος (Εἰκ. 1). Τό στόμιό του κλείνει τοῖχος, στόν ὁποῖο ἀνοίγεται ἁπλή, ὀρθογώνια ἡ θύρα εἰσόδου καί πάνω ἀπό αὐτήν πολύ μικρή φωτιστική θυρίδα (Εἰκ. 3). 'Αλλά καί γενικότερα χτιστό εἶναι τό δυτικό μέρος τῆς σπηλαιώδους ἐκκλησίας, ἀφοῦ σέ μῆκος 3.35 μ. ἀπό τήν εἴσοδο στεγάζεται ἀπό καμάρα, πού τό κλειδί τοῦ θόλου της βρίσκεται χαμηλότερα ἀπό τήν ὀροφή τοῦ ὑπόλοιπου σπηλαίου. Τό μεταξύ τους κενό ἀποφράσσει τοῖχος διατρυπώμενος ἀπό φωτιστική θυρίδα ὀρθογώνια, ἡ ὁποία ρίχνει λίγο, ἀμυδρό φῶς στό σκοτεινό χῶρο. 'Ανατολικότερα τῆς καμάρας τήν ὀροφή τοῦ σπηλαίου, ἐπικλινή πρός τό νοτιά, συνιστᾶ ὁ φυσικός βράχος, ἐνῶ ντυμένες μέ τοῖχο εἶναι οἱ μακρές πλευρές τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 1). Χτιστά εἶναι ἀκόμη τό τέμπλο[2], ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἡ πρόθεση. 'Από τή χαμηλή ὀροφή τοῦ ἱεροῦ κρέμονται σταλακτίτες. Τό ἀνηφορικό πρός τά μέσα δάπεδο ἔχει τελευταῖα ἐπιστρωθεῖ μέ τσιμέντο. Στή βόρεια πλευρά τοῦ σπηλαίου, κοντά στό ἱερό, ἄνοιγμα ὁδηγεῖ σέ πτυχή τῆς σπηλιᾶς, διαμορφούμενη λίγο ψηλότερα (Εἰκ. 2), ἴσως τόπο διαμονῆς ἀσκητῆ.

'Αμέσως πιό κάτω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου ἐναπομένουν ἐρείπια τοῦ ἄστεγου τώρα, προφανῶς μονοκάμαρου ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1-2) μέ τά ὑπολείμματα τοῦ γραπτοῦ του διακόσμου βυζαντινῶν χρόνων στόν ἀνατολικό τοῖχο καί στά συνεχόμενα τμήματα τῶν ἄλλων.

ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ὁ Ἅγιος 'Ιωάννης διασώζει τοιχογραφίες, στίς ὁποῖες δέν ἔχουν γίνει ἐργασίες συντήρησης. Πολλές εἶναι κατάμαυρες ἀπό τήν καπνιά. Ξεχωρίζουν δύο στρώματα, ἀναγόμενα στή βυζαντινή ἐποχή, κι ἕνα στά πολύ νεότερα χρόνια. 'Από τό ἀρχαιότερο φαίνεται μόνο μιά μορφή ἀσκητῆ ἐκεῖ πού τό δεύτερο κονίαμα τῆς γερτῆς ὀροφῆς ἔχει καταπέσει στόν κυρίως ναό, μπροστά στό τέμπλο κατά τό νοτιά. Ἡ μεγάλη ὅμως πλειονότης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀνήκει στό δεύτερο στρῶμα, μέ ἐπιφύλαξη γιά ὅσες βρίσκονται στό ἱερό, που εἶναι πολύ μαυρισμένες καί ἐξίτηλες. Πάνω ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα ζωγραφιζόταν, φαίνεται, ἡ Βλαχερνίτισσα. Διακρίνεται μέσα σέ κεραμιδή δίσκο ὁ 'Εμμανουήλ. 'Αριστερά ἅγιος καί δυό ἄλλοι στό βόρειο τοῖχο, πάνω ἀπό τήν πρόθεση, πολύ δυσδιάκριτοι.

Στή δυτική πλευρά τοῦ τέμπλου, ἀριστερά ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί στό νότιο τμῆμα ἡ Παναγία, πολύ ἐξίτηλη. Πάνω ἀπό τόν ἄγγελο ὑπῆρχεν ἡ πεντάστιχη κτιτορική ἐπιγραφή σέ λευκό βάθος, μελανογράμματη, διαστ. 0.48×0.16 μ., ἀπό τήν ὁποία διαβάζονται συμπληρούμενες λίγες λέξεις:

+ Αν[ηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ] ανιστορι[θη]
..... να]ὸς τ(οῦ) Πρ[οδρόμου 'Ι]ακοβου ιερομο[νάχου].

Στό τέλος ἡ χρονολογία ϛΨ- -. Ἂν πράγματι τό δεύτερο γράμμα εἶναι ψί, τότε ἡ ἐπιγραφή πρέπει να γράφηκε μᾶλλον τό 13ο αἰ., μεταξύ τοῦ 6700 καί 6799 ἀπό κτίσεως κόσμου, δηλαδή μεταξύ τοῦ 1191/2 καί 1290/1 μ.Χ. Γιά τόν ἀκριβέστερο προσδιορισμό τοῦ χρόνου τῆς ἱστόρησης ἐλπίζω νά βοηθήσει καί ἡ ἐξέταση τοῦ ὕφους τῶν τοιχογραφιῶν. Ἡ ἐπιγραφή μοιάζει ν' ἀνήκει στό δεύτερο (νεότερο) στρῶμα τοιχογραφιῶν, ἀφοῦ μάλιστα τό ἀριστερό, τό βορινό τμῆμα τοῦ τέμπλου, ὅπου ἡ ἐπιγραφή, φαίνεται ἀδιάσπαστα κολλημένο ἐπάνω στό ζωγραφισμένο βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

1. Γιά τό μνημεῖο βλ. πολύ λίγα Ν. Β. Δρανδάκης, Σπηλαιώδεις ναοί Λακωνίας βυζαντινῶν χρόνων, Πρακτικά Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 'Αθῆναι 1987-1988, σ. 216.
2. Ἂς σημειωθεῖ πώς τό ἀριστερό (βορινό) τμῆμα τοῦ τέμπλου φαίνεται κολλημένο πάνω στό ζωγραφισμένο τοῖχο, ἐνῶ ἀντίθετα στό νότιο τμῆμα σάν νά προσκολλᾶται πάνω στό τέμπλο ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ.

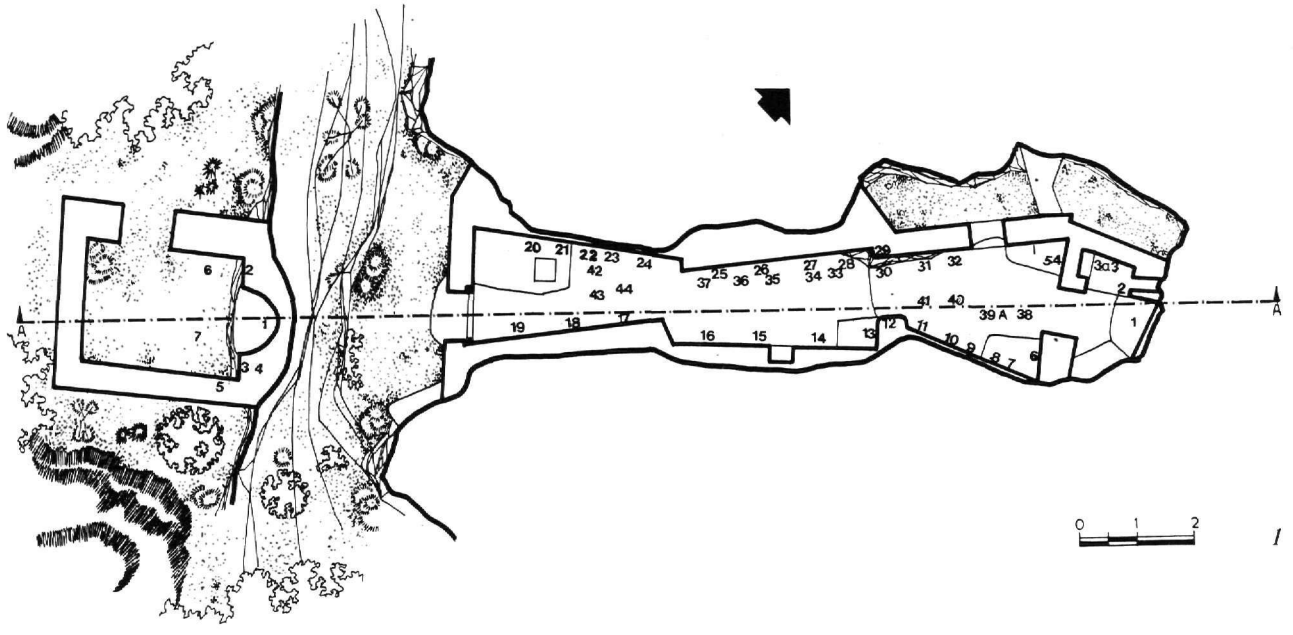

1

ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Α. Ἅγιος τοῦ α΄ στρώματος
1. Βλαχερνίτισσα (;).
2, 3, 3α. Ἅγιοι δυσδιάκριτοι.
4. Ἄγγελος Εὐαγγελισμοῦ.
5. Ἐπιγραφή.
6. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ (ἐξίτηλη).
7. Ἅγιος Κοσμᾶς.
8. Ἁγία Θεοδότη.
9. Ἅγιος Δαμιανός.
10. Ἅγιος Ζωσιμᾶς.
11. Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία.
12. Ἐφραίμ ὁ Σύρος.
13. Πρόδρομος.
14. Ἁγία Ἐλισάβετ.
15. Ἅγιος Γεώργιος.
16. Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.
17. Ἅγιος Νικόλαος.
18. Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλός».
19. Προφήτης Ἠλίας.
20. Ἁγία μέ στέμμα (Αἰκατερίνη).
21. Ἁγία Μαρίνα.
22. Ἁγία μέ στέμμα.
23. Ἅγιος Ἰωακείμ.
24. Ἁγία Ἄννα.
25. Ἁγία αδιάγνωστη.
26. Ἄρχων Μιχαήλ.
27. Παναγία Ἐλεούσα.
28. Σωτήρ.
29. Προφήτης Ζαχαρίας.
30. Στυλίτης Συμεών.
31. Νίκων ὁ Μετανοεῖτε.
32. Στρατιωτικός ἅγιος.
33-37. Στηθάρια πέντε ἁγίων.
38. Ἅγιος Εὐθύμιος.
39. Ἅγιος Προκόπιος.
40. Γενέθλια Ἡρώδου.
41. Ἀποτομή τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.
42. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.
43. Ὑπαπαντή.
44. Ἔγερσις (Λαζάρου).

Ι. Ἅγιος τοῦ νεότερου στρώματος.

Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου

1. Πλατυτέρα.
2. Ἄγγελος Εὐαγγελισμοῦ.
3. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ.
4. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.
5. Ὅσιος Νίκων.
6. Λείψανα Καθόδου εἰς τόν Ἅδην.
7. Λείψανα σύνθεσης.

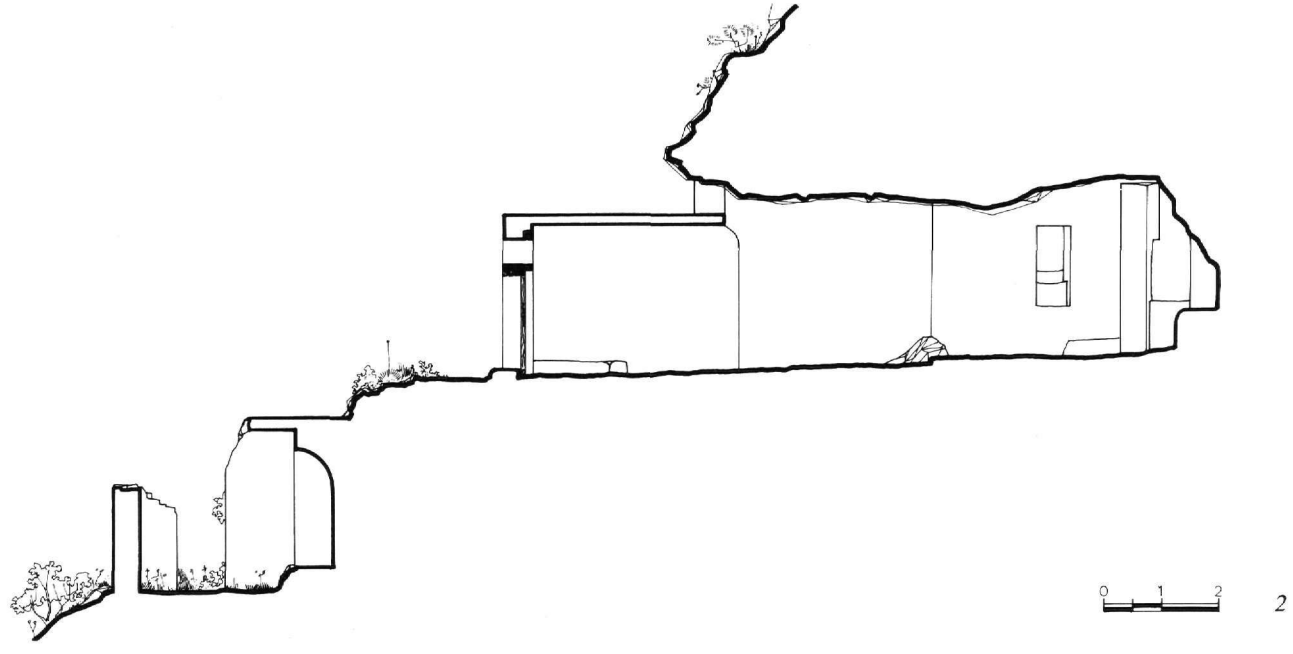

2

3

Εἰκ. 1. Σπηλαιώδης ναός τοῦ Προδρόμου κοντά στή Χρύσαφα. Κάτοψη καί διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 2. Τομή κατά μῆκος

Εἰκ. 3. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τοῦ Προδρόμου.

Στίς πλευρές τοῦ ἀσκητηρίου χαμηλά ὁλόσωμοι ἅγιοι. Ἄν ἀρχίσομε ἀπό τό νότιο τοῖχο, ἀνατολικά οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμᾶς καί Δαμιανός πλαισιώνουν τή μητέρα των ἁγία Θεοδότη. Στή συνέχεια ἡ Μετάληψη ἀπό τό Ζωσιμᾶ τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, Ἐφραίμ ὁ Σύρος, ὁ Πρόδρομος, ἡ μητέρα του ἁγία Ἐλισάβετ, οἱ ἅγιοι Γεώργιος καί Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. Δυτικότερα στόν καμαροσκέπαστο χῶρο ἔνθρονος ὁ ἅγιος Νικόλαος, ἔπειτα ὁ «Ἀνδρέας ὁ διὰ Χριστὸν σαλὸς» (ἔχει γραφεῖ *Σαλόμ*)[3] καί ὁ προφήτης Ἠλίας.

Στό βόρειο τοῖχο τοῦ σπηλαίου, ἄν ξεκινήσομε τώρα ἀπό τή δύση, σώζεται ἁγία μέ στέμμα, ἴσως ἡ *Ε[κατερίνη]*, ἡ ἁγία Μαρίνα χτυπώντας μέ σφυρί διάβολο φτερωτό, ὅρθιο, ἁλυσοδεμένο, ἄλλη ἐστεμμένη ἁγία, ὁ ἅγιος Ἰωακείμ, πλάι του προφανῶς ἡ ἁγία Ἄννα πού κρατοῦσε τή μικρή Παναγία. Μετά τόν καμαροσκέπαστο χῶρο ἁγία, ὁ ἄρχων Μιχαήλ, Παναγία τύπου Κυριώτισσας μέ τήν ἐπιγραφή *ἡ Ἐλεοῦσα*, πλάι της ὁ Χριστός μετωπικός. Ψηλότερα ἀπό τίς δύο τελευταῖες μορφές στηθάρια τριῶν ἁγίων καί ἴσως δυτικότερα ἄλλων δύο. Δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τήν πεντάδα τῶν μαρτύρων Εὐστράτιο, Αὐξέντιο, Εὐγένιο, Μαρδάριο καί Ὀρέστη. Πλάι στό Σωτῆρα κόσμημα, ὁ ἅγιος Ζαχαρίας, ὁ στυλίτης Συμεών, Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, στρατιωτικός ἅγιος.

Στήν ἐπικλινή ὀροφή, μπροστά στό ἱερό, πάνω ἀπό τόν ἅγιο Κοσμᾶ, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος. Δυτικότερα, πλάι στόν ἅγιο τοῦ πρώτου στρώματος, ὁ ἅγιος Προκόπιος καί στή συνέχεια δύο συνθέσεις, τό Γενέθλιον τοῦ Ἡρώδου καί ἡ Ἀποτομή, πολύ μαυρισμένη.

Ἄν τώρα στραφοῦμε πρός τό βόρειο τοῖχο, πάνω ἀπό τήν ἁγία Μαρίνα καί τόν Ἰωακείμ, ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καί ἀπέναντι, δεξιά στόν εἰσερχόμενο, ἡ Ὑπαπαντή. Πλάι της, πιό μέσα, ἐπάνω στήν ὀροφή, παράσταση μνημειώδης, μαυρισμένη καί ἐξίτηλη, πού πρέπει, κατά τή σωζόμενη ἐπιγραφή: *Η Εγερσι*, νά εἰκόνιζε τήν Ἔγερση τοῦ Λαζάρου. Τή θέση τῶν τοιχογραφιῶν βλέπομε στήν Εἰκ. 1.

Στό ναό ὑπῆρχε καί τρίτο, ὅπως σημειώθηκε, ἀκόμη νεότερο στρῶμα τοιχογραφιῶν, ἀντιπροσωπευόμενο ἀπό κακότεχνο ἔνθρονο ἅγιο, ζωγραφισμένο ἀνατολικότερα, πλάι στό ἄνοιγμα εἰσόδου πρός τή διαμορφούμενη ψηλότερα πτυχή τοῦ σπηλαίου.

Ὁ Εὐαγγελισμός εἰκονίζεται ἀσυνήθιστα στό τέμπλο, προφανῶς γιατί δέν ὑπῆρχε χῶρος στόν ἀνατολικό τοῖχο ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας, ὅπου ἡ καθιερωμένη του θέση. Ἐκτός τῶν παραστάσεων τῶν σχετικῶν μέ τόν ἅγιο, στόν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, οἱ σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ζωγραφισμένες ὅπως συνηθιζόταν, πάνω ἀπό τούς μοναχικούς ἁγίους, εἶναι μόνο τέσσερις.

Ἀπό τά πορτραῖτα ὑπερέχουν ἀριθμητικά οἱ μορφές τῶν ἁγίων ἀσκητῶν, πράγμα φυσικό, ἀφοῦ πρόκειται γιά διάκοσμο ἀσκητηρίου. Δέν λείπουν ὅμως καί οἱ στρατιωτικοί ἅγιοι, πολύ ἀγαπητοί στούς δύσκολους ὑστεροβυζαντινούς χρόνους, καί οἱ ἁγίες. Ἐντύπωση προξενεῖ πῶς μόνο ὁ ἅγιος Νικόλαος —οὔτε ὁ Χριστός οὔτε ἡ Παναγία— εἰκονίζεται ἔνθρονος. Μερικῶν ἁγίων οἱ στολές εἶναι κατάκοσμες.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρῶτο στρῶμα

Ὁ ὁρατός ἅγιος ἔχει μακρότατο, στενό, τεφρόλευκο γένι καί φορεῖ κίτρινο χιτώνα καί καφεκόκκινο μανδύα μέ μαῦρες πλατιές, γραμμικές σκιές, ἀδέξια τραβηγμένες. Μέ κίτρινες, ἐλαφρά καμπύλες, ἐνάλληλες γραμμές δηλώνονται τά περικάρπια. Θυμίζουν τόν τρόπο ἀπόδοσής των στόν «Ἅγιο Πέτρο» Γαρδενίτσας, ἔργο, ὅπως νομίζω, τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.[4]. Ἡ μορφή τῆς γενειάδας[5] ὁδηγεῖ στή σκέψη πώς ὁ εἰκονιζόμενος ὅσιος εἶναι ὁ Εὐθύμιος, ἀφοῦ μάλιστα πλάι του, στό νεότερο στρῶμα, ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ ἴδιος ἅγιος.

3. Ἡ μνήμη του τελεῖται στίς 28 Μαΐου, βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, μητροπολ. πρ. Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, χ.χρ., σ. 39.

4. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας, Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Μυλωνᾶν, Δ΄, 1990, σ. 134.

5. Βλ. π.χ. τόν ἅγιο Εὐθύμιο στά ψηφιδωτά τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Ντούλα Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Β΄, Ἀθήνα 1985, εἰκ. 79.

4

5

6

7

Δεύτερο στρῶμα

Ὁ *Ἅγιος Κωσμᾶς* (Εἰκ. 5), νέος, ἀγένειος, χωρίς μουστάκι «ὡς μῖ τήν κόμμωσιν ἔχων», μέ στρογγυλό πρόσωπο, μέ λεπτά κανελιά περιγράμματα καί χαρακτηριστικά. Μέ τό δεξί χέρι κρατεῖ λοξή μπροστά στό στῆθος λευκή λαβίδα (;). Στόν καφεκόκκινο μανδύα του τά φῶτα πλατιές, παράλληλες, λευκωπές γραμμές. Στό μέσο τῶν υἱῶν της ἡ ἁγία Θεοδότη (Εἰκ. 4) μέ κυανό χιτώνα καί κεραμιδί μαφόρι, στρογγυλοπρόσωπη, κρατώντας λευκό, λεπτό σταυρό μέ τό δεξί. Μπροστά, πάνω στό χιτώνα, κρέμεται κάτι σάν ἀνάλαβος λευκοῦ χρώματος μέ κεραμιδιές σκιές, διάλιθο στίς παρυφές.

Δεξιά ὁ ἅγιος Δαμιανός μέ μαλλιά σάν τοῦ Κοσμᾶ κατά τό σχῆμα, σέ χρῶμα κανελί καί κίτρινο. Ὁ χιτώνας, ἀνοικτοῦ τριανταφυλλί χρώματος (ὅπως τά σποράκια τοῦ ροδιοῦ), μέ κίτρινη κατάκοσμη τραχηλιά πού καλύπτει τούς ὤμους. Τήν παρυφή της διακοσμεῖ σειρά μικρῶν ἐφαπτόμενων κύκλων. Ἡ δεξιά χειρίδα εἶναι πλατιά μέ κίτρινο, κατάκοσμο περικάρπιο. Ὁ μανδύας, ὁ ὁποῖος μοιάζει μέ φαιλόνη, καστανός μέ φῶτα σέ χρῶμα τεφρολαδί σκεπάζει τόν ἀριστερό βραχίονα καί τό μισό δεξιό ὦμο. Καί στό Δαμιανό, ὅπως καί στόν Κοσμᾶ, κάτω ἀπό τό «φαιλόνη», στό μέσο τοῦ χιτώνα κρέμεται λευκωπή ταινία. Οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ἔχουν ὑψηλά μέτωπα, μικρό στόμα καί κατεστραμμένα τά μάτια.

Ὁ ἅγιος Ζωσιμᾶς, πού τό ἔνδυμά του εἶναι καφεκόκκινο, κρατεῖ μέ τό ἀριστερό χέρι ποτήριο κίτρινο, κοσμούμενο μέ ἑλικοειδή βλαστό, καί μέ τό ἄλλο λευκή λαβίδα (Εἰκ. 6). Τό τρίχωμά του κι αὐτό καφεκόκκινο μέ τεφροκύανα, πλατιά, γραμμικά φῶτα, ἀνάμεσα σέ λεπτές γραμμές λευκότερες. Στενό τό πρόσωπο[6], πλατύ ἐπάνω, σφηνόσχημο τό γένι πού διαμορφώνει κύκλο στό πηγούνι. Ἡ Αἰγυπτία (Εἰκ. 7) εἰκονίζεται κατ' ἀριστερό κρόταφο. Τό μέτωπό της πολύ χαμηλό, τό μάγουλο πλατύ, ὠχρό μέ πολλές κανελιές, πλατιές ρυτίδες, ἡ μύτη χοντρή, γρυπή, τό στόμα ἀνοικτό μέ ἀραιά λευκά δόντια, τά μαλλιά τεφρά, ὁ λαιμός μα-

8

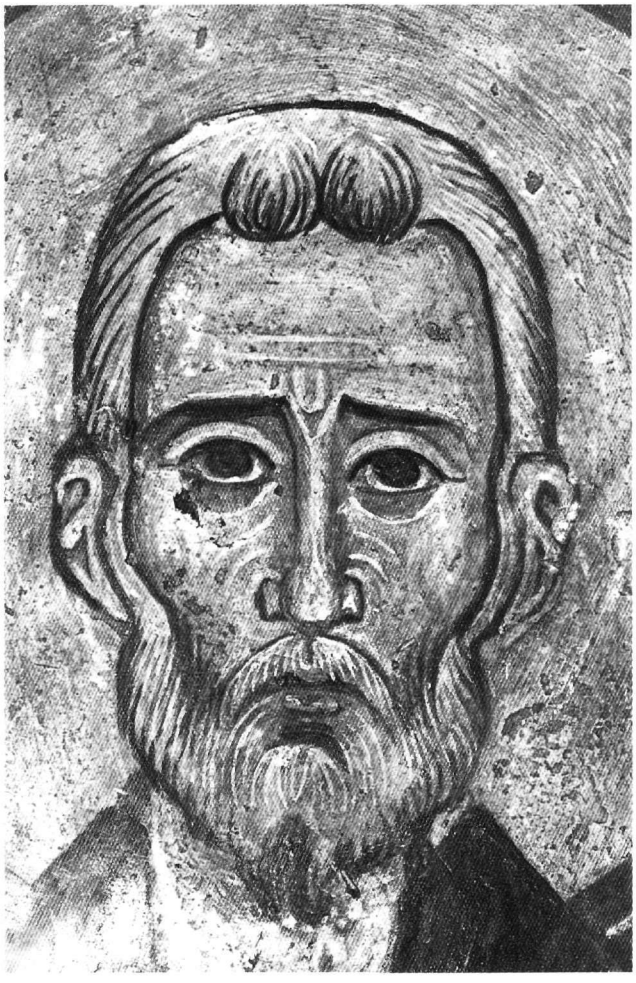

9

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἁγίας Θεοδότης.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ.

Εἰκ. 6-7. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Μεταλήψεως στήν ὁσία Μαρία τήν Αἰγυπτία.

Εἰκ. 8. Ἡ κεφαλή τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου.

Εἰκ. 9. Ἡ κεφαλή τοῦ Προδρόμου.

κρύς, τά γυμνά μέρη τοῦ σώματος κίτρινα μέ μακριές κανελιές τρίχες, τό ράκος πού φορεῖ κεραμιδί μέ κίτρινα γραμμικά φῶτα. Πάνω ἀπό τό κεφάλι της ἐπιγραφή: *Ἡ ὁσία Μαρία.* Οἱ φωτοστέφανοι εἶναι μικροί, περιβαλλόμενοι ἀπό πλατιά, κανελιά γραμμή. Τό πρόσωπο τῆς ἁγίας εἶναι ὁμολογημένα ἀποκρουστικῆς ἀσχήμιας, ρυτιδωμένο κατά τρόπο ἀνακαλοῦντα στή μνήμη παραστάσεις τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., στίς ὁποῖες μέ γραμμές περιγράφονται οἱ προεξοχές τῶν παρειῶν τοῦ προσώπου. Τό ἴδιο ὅμως παρατηρεῖται σέ μορφές καί τῆς γειτονικῆς Χρυσαφίτισσας (1290)[7].

Στήν ανατολική στενή πλευρά παραστάδας (βλ. Εἰκ. 1) πού διαμορφώνεται στή νότια πλευρά τοῦ σπηλαίου, πάνω σε λευκό βάθος, διακοσμητική ταινία ἀπό γωνίες μέ κλαδίσκους μελανές, ἐναλλασσόμενες μέ κόκκινες. Στήν παραστάδα *Ὁ Ὅσιος Π(ατὴ)ρ ἡμῶν Ἐφρὲμ ὁ Σίρος* (Εἰκ. 8), εὐγενική μορφή μέ γένι κοντό[8], μαλλιά κοντά σέ βάθος τεφρόλευκο πρός τό σταρόχρωμο, μέ γραμμές λευκές καί σκιές καστανές, μέ δυό στρογγυ-

6. Τώρα κατεστραμμένο. Τό ἀσκητήριο εἶχα παλιότερα ἐπισκεφθεῖ τό 1955 καί τό 1959, ὡς ἐπιμελητής Μυστρᾶ. Ἡ Ἐπιμελητεία τότε οὔτε διέθετε συνεργεῖο συντηρητῶν οὔτε ἦταν ἐφικτό νά ἐπιτύχει ἀπό τήν Κεντρική Ὑπηρεσία Ἀναστήλωσης τοῦ Ὑπουργείου ἀποστολή συντηρητῶν. Ὅταν τελευταῖα, τό 1988, ἐπισκέφθηκα τό μνημεῖο, διαπίστωσα πώς ἡ φθορά ἔχει προχωρήσει καί, ἐπί πλέον, οἱ τοιχογραφίες ἔχουν καλυφθεῖ ἀπό πολλή μουντζούρα, ὥστε ἀρκετές δέν διακρίνονται. Γι' αὐτό καί οἱ περιγραφές των, βασιζόμενες στίς παλιές μου σημειώσεις, εἶναι πιό ἐκτενεῖς ἀπό ὅ,τι θά ἤθελα. Ἂς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ στενότητα τοῦ χώρου δέν μοῦ εἶχαν ἐπιτρέψει νά φωτογραφίσω ὁλόσωμους τούς ἁγίους.

7. Ὅπως π.χ. στόν Ἅγιο Νίκωνα τόν Μετανοεῖτε, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσαφίτισσα (1290), Πρακτικά Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι 1983, πίν. Δ΄, εἰκ. 39. Βλ. ὅ.π. καί στόν ἅγιο τῆς εἰκ. 38.

8. Διαφέρει ἡ περιγραφή τοῦ Ἐφραίμ στή μεταγενέστερη Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ὡς γέροντος σπανοῦ μέ λίγα γένια, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐν Πετρουπόλει 1909, σ. 164. Καί στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου (Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), II. Tavole, Torino 1907, μικρογραφία τῆς σ. 354, 28 Ἰανουαρίου, παριστάνουσα τήν Κοίμηση τοῦ ὁσίου) ὁ Ἐφραίμ εἰκονίζεται λευκός πρεσβύτης, ἀκάλυπτος τήν κεφαλή, μέ κοντά μαλλιά καί βραχύ γένι σάν μούσι.

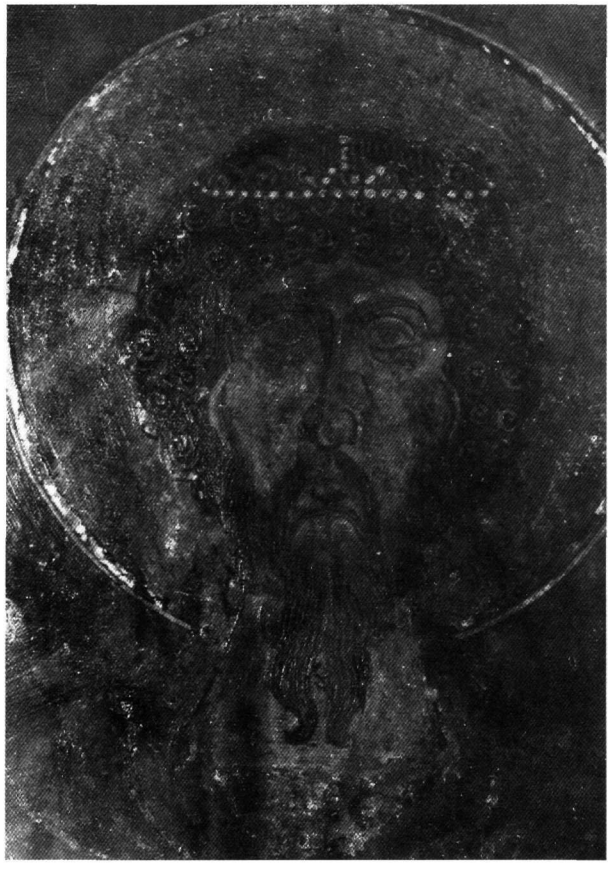

Εἰκ. 10. Ἡ κεφαλή τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη.

Εἰκ. 11. Ἡ κεφαλή τοῦ ἁγίου Νικολάου.

λούς καστανούς θυσάνους πάνω ἀπό τό μέτωπο. Τό πρόσωπο ὠχρό καί οἱ σκιές του καστανές —ἀριστερά τῆς μύτης ἡ σκιά ἐρυθρωπή— τά συμπιεσμένα πάνω καί κάτω μάτια καστανέρυθρα, τά μάγουλα ἰσχνά, τά χείλη κόκκινα. Γύρω στό λαιμό συνεπτυγμένη βαθυκύανη, ὑπότεφρη καλύπτρα, καφεκόκκινος ὁ μανδύας, κίτρινος ὁ χιτώνας, βαθύχρωμος ὁ ἀνάλαβος. Μέ τό δεξιό χέρι ὁ ἅγιος κρατεῖ λεπτό, λευκό σταυρό. Τά φῶτα, ὠχρόλευκες γραμμές πού πλαισιώνουν τά πτερύγια τῆς μύτης, τά συναντᾶμε σέ πρόσωπα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)[9] καί τοῦ Ἁγίου Βασιλείου κοντά στή Γέφυρα τῆς Ἄρτας (β΄ μισό 13ου αἰ.)[10].

Στή δυτική πλευρά τῆς παραστάδας μετωπικός ὁ Πρόδρομος (Εἰκ. 9) μέ φωτοστέφανο πού ἐκοσμεῖτο μέ ἔξεργο, πιθανῶς ἑλικοειδή βλαστό. Ὤχρα ἡ ἐπιδερμίδα, ὠχρόλευκες γραμμές τά φῶτα, κανελί, κοκκινωπό τό τρίχωμα, ἐπίμηκες τό πρόσωπο. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πολύ μαυρισμένη ἀπό τήν καπνιά τῶν κεριῶν, καθώς καί ἡ παράπλευρη μορφή, στό νότιο τοῖχο, τῆς μητέρας προφανῶς τοῦ Βαπτιστῆ ἁγίας Ἐλισάβετ μέ τό βαθύχρωμο μαφόρι. Ἡ θέση πού εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Πρόδρομος δείχνει πώς ἐπεῖχε θέση λατρευτικῆς εἰκόνας. Γι᾽ αὐτό καί ὁ φωτοστέφανός του ἦταν πιό φροντισμένος[11]. Πάντως φωτοστέφανοι μέ ἔξεργο ἤ ἐμπίεστο διάκοσμο ἔχουν ἐπισημανθεῖ κοντά στό 1300 σέ βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, στούς Ταξιάρχες τῆς Σαϊδόνας καί στόν Ἅγιο Πέτρο τῆς Μεγάλης Καστάνιας[12].

Ταινία σέ κεραμιδί χρῶμα χωρίζει τήν ἁγία Ἐλισάβετ ἀπό τόν ἅγιο Γεώργιο, νέο, ἀγένειο, μέ στέφος, στρογγυλοπρόσωπο μέ κατσαρά μαλλιά σέ κανελί βάθος πού δηλώνονται μέ κύκλους σέ τεφρολαδί χρῶμα. Τό πρόσωπο εἶναι ἐξίτηλο. Ὁ ἅγιος κρατεῖ τό ἀκόντιο λοξό, μπροστά στό δεξιό ὦμο.

Πλάι του, χωρίς διαχωριστική ταινία σώζεται ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης (Εἰκ. 10). Φαίνεται πώς σέ κάθε διάχωρο πλαισιωμένο ἀπό διαχωριστικές ταινίες εἰκονίζονταν δύο ἅγιοι. Ὁ Θεόδωρος φορεῖ κι ἐκεῖνος ὅμοιο στέφος ἀπό μιά σειρά λευκῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι διαμορφώνουν στό μέσο τῆς σειρᾶς ἀκτινωτό ἡμικύκλιο. Τό γένι εἶναι ἀρκετά μακρό, κατσαρό μέ δυό ἄκρες σέ χρῶμα κανελί, με φῶτα τεφρά. Τό μουστάκι εἶναι στενό, μακρό, κατευθυνόμενο πρός τά κάτω. Μέ

τό δεξιό χέρι κρατεῖ ὄρθιο ἀκόντιο, ἔξω ἀπό τό περίγραμμα τοῦ σώματος. Ὁ χιτώνας εἶναι σέ χρῶμα κερασί μέ κίτρινα περικάρπια, ὁ μανδύας βαθύτεφρος, πορπούμενος κάτω ἀπό τό λαιμό λοξά πρός τό δεξιό ὦμο. Μέ τό δεξιό χέρι ὁ ἅγιος κρατεῖ τήν ἄκρα τοῦ μανδύα πού ξεπροβάλλει ἀπό τή δεξιά λαγόνα. Τό τμῆμα τό κάτω ἀπό τό χέρι, σχηματοποιημένο, μοιάζει μέ σακίδιο. Ὁ θώρακας διαγράφει κάτω εὐθεία γραμμή ὁριζόμενος ἀπό σειρά μαργαριταριῶν. Οἱ ὁμοιόχρωμες πρός τό χιτώνα κάλτσες εἶναι κατάκοσμες μέ κίτρινους σταυρούς ἡ ἀριστερή καί ἡ ἄλλη μέ βλαστούς, πού θυμίζουν κοσμήματα ἐνδυμάτων τῆς Χρυσαφίτισσας (1290). Ἀξιοπρόσεκτη ἡ διαφορά τοῦ διακόσμου στίς κάλτσες τῶν δύο ποδιῶν, ἡ ὁποία προδίδει ἀγάπη πρός τά στολίδια λαϊκοῦ τεχνίτη. Διαχωριστική ταινία χωρίζει τόν ἅγιο Θεόδωρο ἀπό ἄλλον, ἐξίτηλο στρατιωτικό ἅγιο, ὁ ὁποῖος κρατεῖ κατά τόν ἴδιο τρόπο τό ἀκόντιο.

Δυτικότερα στόν καμαροσκέπαστο χῶρο οἱ ἅγιοι Νικόλαος (ἀπό τά ἀριστερά), Ἀνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλὸς» καί ὁ προφήτης Ἠλίας.

Τήν ἐπιδερμίδα τοῦ ἁγίου Νικολάου (Εἰκ. 11) ἀποδίδει ὤχρα, τά φῶτα της ὠχρόλευκες γραμμές, τά περιγράμματα, τίς σκιές, τά χαρακτηριστικά κόκκινο πρός κανελί, τό τρίχωμα τεφρόλευκο μέ πολύ λεπτές λευκές γραμμές. Ὁ ἅγιος φορεῖ φαιλόνη κεραμιδή πρός κερασή, στιχάρι κυανότεφρο, κιτρινωπό μέ λευκές ἀκτινωτές γραμμές ὡς φῶτα, πού ξεκινοῦν ἀπό πλατιά ἐπιφάνεια κατά τό δεξιό γόνατο· μπροστά στό ἀριστερό πόδι τά φῶτα διαμορφώνουν ἐνάλληλες γωνίες. Τό κίτρινο ἐπιγονάτιο, ρομβόσχημο μέ ἐλαφρά καμπύλες πλευρές, στολίζει δικτυωτό πλέγμα μέ σταυρούς. Μέ τό ἀριστερό χέρι κρατεῖ ἀνοικτό εὐαγγέλιο· στίς σελίδες του πολύ ἀνορθόγραφος ὁ μακαρισμός (Ματθ. 5.3): *Μακαριι ι πτωχη το πνευματι οτι αυτῶν εστην η βασιλια η τῶν ου(ρανῶν).* Τό μαξιλάρι τοῦ θρόνου εἶναι κεραμιδί μέ κίτρινα, κωνικά κατάκοσμα ἄκρα. Τό ἐρεισίνωτο ἔχει πλαίσιο κίτρινο διάλιθο, πού συγκρατεῖ λευκό ὕφασμα μέ μελανά στολίδια.

Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας (Εἰκ. 12), αὐστηρά γεωμετρική μορφή, εὐλογεῖ μέ τό ἕνα χέρι καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ εὐαγγέλιο[13]. Δεξιά τῆς μύτης ἡ σκιά ἔχει χρῶμα λαδί καί ἀριστερά ἐρυθρωπό. Τά χαρακτηριστικά καί τά περιγράμματα εἶναι κανελιά. Ἀρκετές φορές πάνω στό κανελί φαίνεται γραμμή καστανή. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν, ὅπως καί στούς ἁγίους Ἐφραίμ καί Ἠλία, ἔχουν ἐξωτερικά καστανό κύκλο, μέσα εἶναι κανελοκόκκινες μέ ἴριδα καστανή. Τό τρίχωμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα λευκότεφρο, ὑποκύανο, ἀποδίδεται ἐπίπεδο. Ὁ λαιμός, ὅπως στόν Ἐφραίμ καί στόν Ἠλία, ἔχει χρῶμα κεραμιδί ἤ κεραμιδί ὕπωχρο κάτω ἀπό τό γένι. Ὁ κεραμιδής χιτώνας τοῦ Ἀνδρέα ἔχει σκιές βαθύτερου χρώματος πρός τό καφέ καί φῶτα κίτρινες ἐπιφάνειες. Τό ἱμάτιο εἶναι καστανό μέ σκιές μελανές καί φῶτα λαδιά. Ἡ συμμετρία πού κυριαρχεῖ στό πρόσωπο Ἀνδρέα τοῦ σαλοῦ θυμίζει τόν προφήτη Ζαχαρία στόν ὁμώνυμο ναό τῆς Λάγιας[14] (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Καί στή Λάγια τό πλάσιμο τῶν προσώπων εἶναι ἐνιαῖο.

Εἰκ. 12. Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλός».

9. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. ΙΒ΄ (1984), σ. 222, εἰκ. 24, 26.

10. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, πίν. 397 β (ἱεράρχης).

11. Ἡ Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σέ εἰκόνες καί τοιχογραφίες τῆς Κύπρου καί τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, Πρακτικά Β΄ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Β΄: Μεσαιωνικόν τμῆμα, Λευκωσία 1986, σ. 557, παρατηρεῖ πώς οἱ διακοσμημένοι φωτοστέφανοι χρησιμοποιοῦνται σέ παραστάσεις πού συχνά ἐπέχουν θέση λατρευτικῶν εἰκόνων.

12. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἔρευναι εἰς τήν Μεσσηνιακήν Μάνην, ΠΑΕ 1976, πίν. 166α καί 155β. Βλ. καί Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, ὅ.π., σ. 6.

13. Ἀνδρέας «ὁ διὰ Χριστὸν σαλός» (= ἀνόητος, ἠλίθιος) δέν ἀναφέρεται εἰς τήν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς.

14. Ἔρευνα στή Μάνη, ΠΑΕ 1978, πίν. 116β.

Ὁ προφήτης Ἠλίας (Εἰκ. 13) χωρίζεται ἀπό τούς δύο προηγούμενους, πού δέν ἔχουν μεταξύ τους τήν κεραμιδιά ταινία. Ὁ ἅγιος εὐλογώντας κρατεῖ μέ τό ἄλλο χέρι εἰλητό. Τό πρόσωπό του, ὅπως καί στούς δύο πρό αὐτοῦ, μονότονη ὤχρα, μέ φῶτα πλατιές λευκές γραμμές, τό τρίχωμα λευκό πρός τό σταρένιο. Καί στούς δύο, Ἀνδρέα καί Ἠλία, εἶναι χαρακτηριστικά τά διαφορετικά στόν καθένα σχήματα πού διαμορφώνουν στά μαλλιά των οἱ δέσμες τῶν λεπτῶν λευκῶν τριχῶν. Τά ἐνδύματα τοῦ Ἠλία σέ τόνους κεραμιδί μέ καφέ σκιές καί πλατιά λαδιά φῶτα. Ἡ μηλωτή, ἐσωτερικά τεφρή μέ λευκές τρίχες, δένεται σέ κόμπο μπροστά στό στῆθος. Οἱ μακροί πλόκαμοι τῆς κόμης τοῦ προφήτη Ἠλία πέφτουν ἐπάνω στούς ὤμους, ὅπως οἱ πλόκαμοι τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας[15]. Στή Χρύσαφα πάντως προξενεῖ ἐντύπωση ὁ ἔντονα δισδιάστατος καί διακοσμητικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀποδίδονται τά μαλλιά καί στούς δύο τελευταίους ἁγίους.

Στό δυτικό ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ σπηλαίου θά ἦταν ζωγραφισμένες δύο μορφές. Διασώζονται ἴχνη των.

Τρίτη εἰκονιζόταν ἁγία ἀπό βασιλική γενιά, ἴσως ἡ ἁγία Ε(κατερίνη). Φορεῖ ψηλό διάλιθο στέμμα σχήματος ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου μέ πρεπενδούλια, κεραμιδί αὐτοκρατορικό φόρεμα, κατάκοσμο ἀπό κίτρινα στολίδια, βαθυκύανη ζώνη, κίτρινο διάλιθο θωράκιο μέ σταυρόσχημο κόσμημα στό μέσο.

Δεξιότερα, σέ μισή στροφή πρός ἀριστερά, ἡ ἁγία Μαρίνα (Εἰκ. 14) μέ δέρμα ὠχρό καί χαρακτηριστικά σέ κανελί χρῶμα, σῶμα στενό, χιτώνα τεφροκύανο μέ πολλά, λευκά φῶτα καί μαφόρι ἐρυθρό μέ ἐπίσης λευκά, γραμμικά φῶτα. Μέ τό δεξί χέρι ὑψώνει σφυρί καί μέ τό ἄλλο ἀδράχνει ἀπό τά μαλλιά κεραμιδή φτερωτό διάβολο, πού στρέφει τήν κεφαλή πρός τήν ἁγία. Τό πρόσωπό του ἔχει ἀποξεσθεῖ. Ἀπό τό λαιμό του κατεβαίνουν πρός τά χέρια λευκές ἁλυσίδες.

Τό θέμα τῆς ἁγίας Μαρίνας, πού κρατώντας, ὅπως ἐδῶ, μέ τό ἕνα χέρι ἀπό τά μαλλιά τόν Βεελζεβούλ μέ τό ἄλλο τόν σφυροκοπᾶ, ἔχει γιά πρώτη φορά σημειωθεῖ, ὅσο ξέρομεν ὡς τώρα, στόν Ἅγιο Μερκούριο Κερκύρας τό 1074-75 κι ἀπό τούς ἔπειτα βυζαντινούς χρόνους εἰκονίζεται πιό συχνά κατά τό 13ο αἰ.[16].

Πλάι στήν ἁγία Μαρίνα ἄλλη ἁγία μέ θωράκιο καί στέμμα. Τό ἔνδυμά της ἐρυθρό, κατάκοσμο μέ κίτρινα στολίδια πού ἐγκλείουν σταυρούς.

Μετά τήν ἁγία διαχωριστική ταινία καί πιό πέρα μετωπικός ὁ ἅγιος Ἰωακείμ (Εἰκ. 15). Μέ τό δεξί χέρι κι ἐκεῖνος εὐλογεῖ καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ εἰλητό. Τό μουστάκι μαῦρο, λεπτό, τό γένι κοντό, τά μαλλιά πολύ κοντά, σέ κεραμιδί μέ πολύ ἀραιές τεφρές γραμμές. Ὁ μακροπρόσωπος ἅγιος μέ τά σχηματοποιημένα αὐτιά φορεῖ χιτώνα βαθυκύανο καί ἱμάτιο κεραμιδί.

Εἰκ. 13. Ὁ προφήτης Ἠλίας.

Εἰκ. 14. Ἡ ἁγία Μαρίνα.

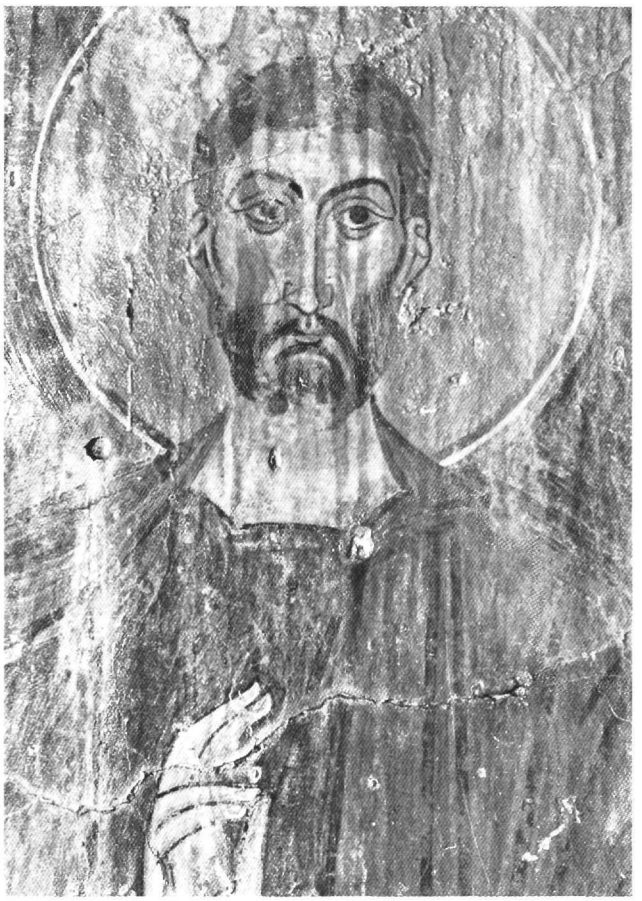

Εἰκ. 15. Ὁ ἅγιος Ἰωακείμ.

Εἰκ. 16. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Δεξιά του μετωπική ἁγία, προφανῶς ἡ Ἄννα. Σώζεται μόνο τό κάτω μέρος τοῦ σώματος. Φαίνεται πώς κρατοῦσε στό δεξί της χέρι τή μικρή Παναγία, ὅπως δείχνει κοντά στόν ἀριστερό ὦμο τοῦ Ἰωακείμ σωζόμενο τμῆμα μικροῦ φωτοστεφάνου, πάνω ἀπό τόν ὁποῖο διατηρεῖται ἡ συντομογραφία *Μή(τη)ρ*. Ὁ χιτώνας τῆς ἁγίας τεφρός, κατάκοσμος ἀπό λευκό δικτυωτό μέ μελανούς ἥλιους στούς διαμορφούμενους ρόμβους, τό μαφόρι ἐρυθρό μέ φῶτα ροδόχρωμες, παράλληλες πλατιές γραμμές καί σκιές καστανόμαυρες.

Μετά τόν καμαροσκέπαστο χῶρο στή βορινή πάντοτε πλευρά, ἡ πρώτη μετωπική μορφή ἁγίας (;) μέ τεφροκύανο κάλυμμα στό κεφάλι καί μανδύα κερασή μέ κίτρινη διάλιθη ταινία στίς ἄκρες, πορπούμενο στό μέσο τοῦ στήθους. Ἴσως εἶχε στή θέση τοῦ βραχίονα στρογγυλό ἐπίρραμμα. Μέ τό ἀριστερό κρατοῦσε λεπτό, λευκό σταυρό καί μέ τή δεξιά παλάμη, λοξή μπροστά στό στῆθος, ἐδέετο.

Δεξιότερα, μετωπικός ὁ ἄρχων Μιχαήλ (Εἰκ. 16), κατεστραμμένος ἀπό τό στῆθος καί κάτω. Ὤχρα μονότονη τό πλατύ μέ φθορές πρόσωπο, λευκές ἐπιφάνειες τά φῶτα του. Τά μαλλιά ἀποδίδονται σέ κανελί βάθος μέ τεφρές πλατιές γραμμές κι ἀνάμεσά τους κίτρινα φῶτα. Οἱ βόστρυχοί των πέφτουν πίσω στόν τράχηλο. Τά φτερά, διάλιθα στίς ἄκρες, ἔχουν ἐξωτερικά χρῶμα κανελί μέ κίτρινες ἀκτινωτές γραμμές καί ἐσωτερικά λευκοκύανο. Ἡ στολή, αὐτοκρατορική, ἔχει χρυσά (κίτρινα) περιλαίμιο καί λῶρο, ταινία κατερχόμενη πρός τά κάτω ἀπό τό μέσο τῆς τραχηλιᾶς. Τό καφεκόκκινο ἔνδυμα, κατάκοσμο ἀπό κίτρινα στολίδια, εἶχε στίς χειρίδες στρογγυλά ἐπιρράμματα. Τά φῶτα κάτω ἀπό τά μάτια τοῦ Μιχαήλ καί στό ἐπάνω χεῖλος τοῦ στρογγυλοῦ προσώπου, πλατιές ἐπιφάνειες, ὅπως σημειώθηκε, τά συναντοῦμε στήν Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Βαθύ Κισάμου Κρήτης (1284)[17]. Καί οἱ πτυχές τοῦ μαφορίου γύρω στό πρόσωπο θυμίζουν τήν Πλατυτέρα.

Τόν ἀρχάγγελο διαστέλλει ἀπό τή Βρεφοκρατούσα καί τό Σωτῆρα διαχωριστική ταινία. Στήν Παναγία τά γράμματα *Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ ἡ ἐλεούσα* εἶναι ἔξεργα. Ὁ φωτοστέφανος τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 17) περιβάλλεται ἀπό λευκή ὑποκύανη ταινία κατάκοσμη ἀπό σειρά ἐρυθρῶν σταυρῶν. Καί ἔχει ὑποστηριχθεῖ πώς ὁ διά-

15. Ὅ.π.

16. P. Vocotopoulos, Fresques du XIe s. à Corfou, CahArch XXI (1971), σ. 161-162.

17. Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σ. 200, εἰκ. 150.

17

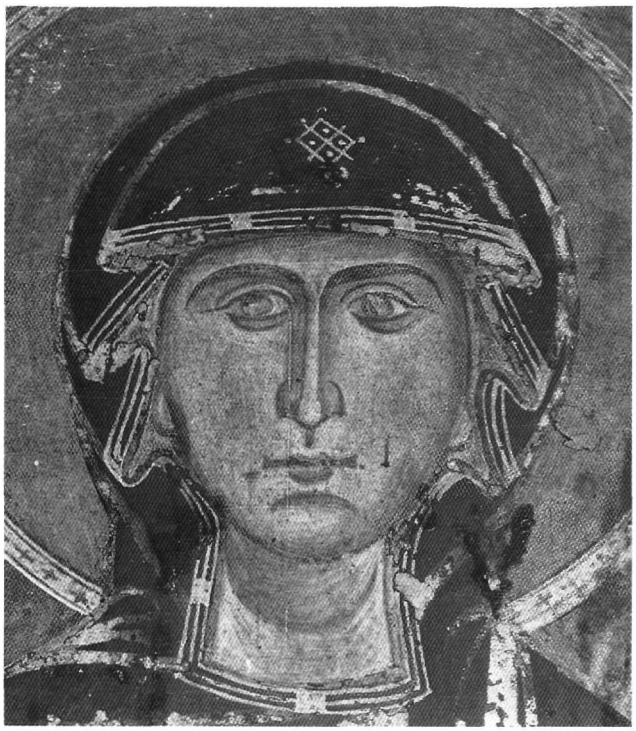

18

Εἰκ. 17. Παναγία Βρεφοκρατούσα ἡ Ἐλεούσα.

Εἰκ. 18. Ὁ Χριστός. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης τῆς Εἰκ. 17.

Εἰκ. 19. Ὁ Σωτήρας.

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια ἀπό τά ἐνδύματα τοῦ προφήτη Ζαχαρία.

κοσμος αὐτός μιμεῖται τήν τεχνική τοῦ σμάλτου καί ἀπαντᾶ κυρίως τό 13ο αἰ.[18].

Τό ὠχρό πρόσωπο τῆς Θεομήτορος εἶναι φωτεινό· τό λευκό του φῶς ἤπιο, ὥστε νά δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ἐλαφρᾶς πλαστικότητας. Ἡ ὤχρα εἶναι πιό σκούρα κάτω ἀπό τά μάτια, ἐκατέρωθεν τῆς μύτης, στό πηγούνι, γύρω στό πρόσωπο. Τά χείλη εἶναι ἐρυθρά καί στό μέσο τῶν παρειῶν λεπτότατες ἐρυθρές γραμμές σχηματίζουν σάν κηλίδες. Τό μαφόρι εἶναι καστανοκερασί. Στό μέτωπο καί στούς ὤμους ἔχει ρομβόσχημο κόσμημα, κίτρινο πρός τό σταρένιο. Σταρόχρωμες καί οἱ τριπλές γραμμές στίς ἄκρες του γύρω στό πρόσωπο. Ἡ Παναγία κρατεῖ, ὅπως στό κομνήνειο ψηφιδωτό τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας[19], μπροστά, στό μέσο τοῦ σώματος, χαμηλά, τό μετωπικό Χριστό, πού δέν διατηρεῖται τόσο καλά. Τό ἀριστερό της χέρι ἀκουμπᾶ στόν ἀντίστοιχο ὦμο του καί τό ἄλλο, τό μακροδάκτυλο δεξιό, στό γόνατο (Εἰκ. 18). Τό μαφόρι διαγράφει κάτω ἀπό τόν Ἰησοῦ ἐλλειπτική καμπύλη σάν τμῆμα δόξας. Τό πρόσωπό του μακρό καί πλατύ, ἡ ἡλικία του τουλάχιστον ἐφήβου, τά μαλλιά καφέ μέ κίτρινα γραμμικά φῶτα, ὁ χιτώνας λευκοκύανος, τό ἱμάτιο καφέρυθρο, μέ λαδιές ἐπιφάνειες. Στό ἀριστερό χέρι ὁ μικρός Χριστός κρατεῖ εἰλητό.

Δεξιότερα, μετωπικός ὁ Σωτήρας (Εἰκ. 19) μέ τό πρόσωπο ἀρκετά πλατύ, τά χείλη κόκκινα, τά μαλλιά καστανά πρός τό βυσσινί, χωρισμένα στό μέσο· οἱ τρίχες των δηλώνονται μέ τεφρές καί κίτρινες γραμμές. Τό γένι κάτω ἀπολήγει σέ δύο τοῦφες. Μέ τό ἀριστερό χέρι ὁ Κύριος κρατεῖ διάλιθο εὐαγγέλιο. Τό ἕνα του ἔνδυμα εἶναι καστανέρυθρο μέ γραμμικά, κίτρινα φῶτα καί τό ἄλλο λευκόφαιο, ὑποκύανο.

Ἀνατολικά τοῦ Χριστοῦ κόσμημα σέ λευκό βάθος ἀπό γραμμές μιά μελανή καί μιά κόκκινη πού διαμορφώνουν γωνίες μέ κλαδίσκους. Καί στή δυτική πλευρά τῆς βόρειας παραστάδας πάλι σέ λευκό βάθος ὅμοιο στή βάση του κόσμημα, ἄν καί τίς γωνίες σχηματίζει ἐλισσόμενος βλαστός.

Στή νότια πλευρά τῆς παραστάδας χαμηλά *ὁ ἅγιος Ζαχαρήας* ὁλόσωμος, μετωπικός, μέ λευκό τρίχωμα, ὑπότεφρο μέ κανελιές σκιές. Δυό του βόστρυχοι πέφτουν στόν κάθε ὦμο. Τό γένι σφηνόσχημο. Στήν κορυφή τῆς κεφαλῆς τό προφητικό πιλίδιο. Τό ἀριστερό χέρι τοῦ ἁγίου, σκεπασμένο μέ τό μανδύα, κρατεῖ λι-

19

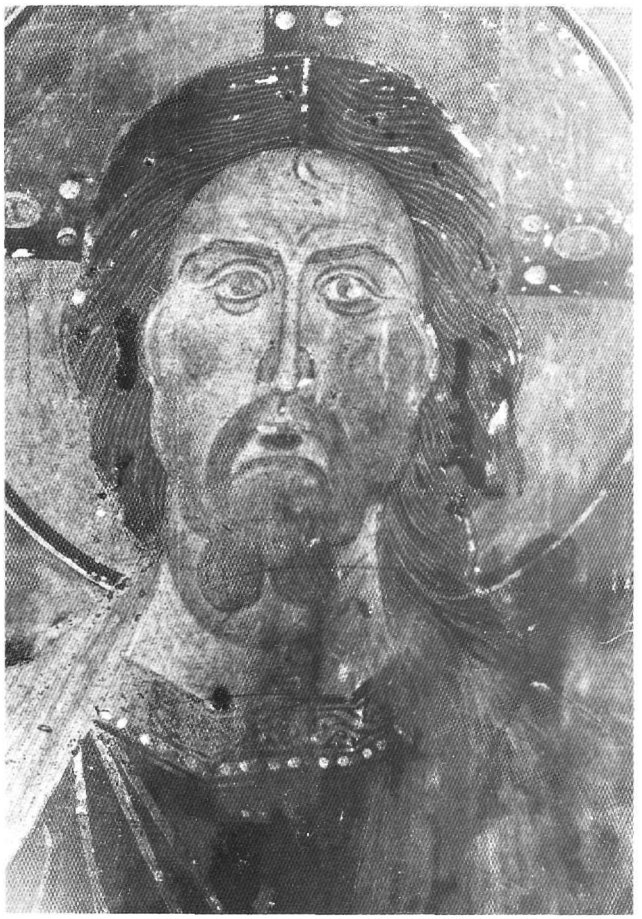

20

βανωτίδα καί τό ἄλλο αἰωρεῖ θυμιατήρι, πού ἔχει τρεῖς ἁλυσίδες. Ὁ προφήτης φορεῖ λευκό χιτώνα καί πάνω του χιτωνίσκο, ὁ ὁποῖος φθάνει ὥς τά γόνατα, κυανόμαυρο κατάκοσμο μέ ὠχρές ἐλλείψεις γεμάτες ἀπό ὁμοιόχρωμες ἕλικες (Εἰκ. 20). Ὁ χιτωνίσκος περατώνεται σέ κίτρινη ταινία, κοσμούμενη ἀπό ἑλικοειδή βλαστό σέ κανελί κι ἔχει ζώνη διάλιθη. Ὁ μανδύας τοῦ Ζαχαρία πορπώνεται στό μέσο τοῦ στήθους κι ἔχει χρῶμα ἀνοικτό σπόρων ροδιοῦ μέ ὠχρόλευκα, ὑπότεφρα φῶτα καί βαθύχρωμες καφέ σκιές.

Πιό πάνω εἰκονίζεται ὁ στυλίτης Συμεών μέ τίς παλάμες μπροστά στό στῆθος στραμμένες πρός τό θεατή. Μεταξύ τῶν φρυδιῶν τό φῶς διαγράφει ὕψιλον καί κάτω ἀπό τό ἀριστερό μάτι λευκές γραμμές καί κηλίδα. Τό γένι τοῦ ἀσκητῆ εἶναι βραχύ καί στρογγυλό σέ βάθος ὠχρόλευκο. Τό κουκούλι βαθυκύανο μέ τεφρόλευκα, γραμμικά φῶτα καί ὁ μανδύας καφεκόκκινος. Ἀπό τό κουκούλι ξεπροβάλλει στό μέσο τοῦ μετώπου θύσανος μαλλιῶν σέ σχῆμα γλώσσας. Τά κάγκελα εἶναι ἀραιά, κίονας δέν διακρίνεται, μόνο μέρος τοῦ κιονοκράνου.

Ἀνατολικότερα, κάτω μίμηση ὀρθομαρμάρωσης, γραμμές καί ταινίες κυματοειδεῖς ἐρυθρές, ἐναλλασσόμενες μέ βαθυκύανες.

Ἐπάνω, χωρίς διαχωριστική ταινία, δυό ὁλόσωμοι ἅγιοι. Ἀριστερά ἡ ραδινή μορφή τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε. Ἀκάλυπτη ἡ κεφαλή, κανελιά τά μαλλιά, πολύ κοντό, λεπτό τό μουστάκι, βραχύτατο, στρογγυλό τό γένι, σιένα ὁ χιτώνας, σκοῦρος, πρασινότεφρος ὁ ἀνάλαβος, καφεκόκκινος ὁ μανδύας. Καί μέ τίς δυό παλάμες πρός τό θεατή δέεται[20]. Δεξιά νέος, ἀγένειος στρατιωτικός ἅγιος μέ κοντά μαλλιά καί ἐξίτηλο πρόσωπο, σέ ἐλαφρά πρός τά δεξιά στροφή. Ἔξω τοῦ περιγράμματος τοῦ σώματος κρατεῖ χαμηλά μέ τό δεξιό χέρι ὄρθιο τό ἀκόντιο. Μέ τό ἄλλο συγκρατεῖ κοντά στό πόδι ὄρθια ἀσπίδα σέ χρῶμα σιένας, κατάστικτη ἀπό λευκές κηλίδες. Φορεῖ κεραμιδή

18. Βλ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, ὅ.π., σ. 559, σημ. 35.

19. A. Grabar-A. Skira, La peinture byzantine, Genève 1953, εἰκ. σ. 99.

20. Ἡ παράσταση τοῦ ὁσίου ἂς προστεθεῖ στίς μνημονευόμενες στό βιβλίο τοῦ Ὀδυσσέα Λαμψίδη, Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1982, σ. 436-437.

χιτώνα μέ καφέ γραμμικές σκιές, πτυχούμενο μεταξύ τῶν ποδιῶν, κίτρινο θώρακα κατάκοσμο, ζώνη πού ἔδενε στή μέση, μανδύα μακρό, ὠχρότεφρο μέ λευκές παράλληλες γραμμές ὡς φῶτα, δεμένο σέ κόμπο κοντά στό δεξιό ὦμο, κάλτσες σέ καστανοβυσσινί, κατάκοσμες μέ τεφρούς ρόμβους, οἱ ὁποῖοι περικλείουν τρίφυλλο. Τά ὑποδήματα, σάν ταινίες πού δένονται ξεχειλωμένες ἐπάνω, ἔχουν βαθύχρωμες κανελιές σκιές καί ρόδινα, ὑπόλευκα φῶτα. Ἀπό τό δεξιό μηρό προβάλλει ἐκ τῶν ὄπισθεν καστανοβυσσινιά θήκη ξίφους. Σέ δεύτερη ζώνη τώρα —στήν ἐπικλινή ὀροφή, κοντά στό ἱερό, πάνω ἀπό τόν ἅγιο Κοσμᾶ τοῦ νότιου τοίχου— μετωπικός μέ τίς παλάμες πρός τό θεατή, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος, τοιχογραφία μαυρισμένη καί ἑτοιμόρροπη. Τά μαλλιά κοντά, τό γένι μακρό καί στενό σάν ρίζα, χωρισμένο στό μέσο, ὠχρόλευκο μέ κανελιές σκιές, ὁ χιτώνας μελής, ὁ μανδύας σέ σκοῦρο κεραμιδί, ὁ ἀνάλαβος τεφροκύανος, ὑπόλευκος.

Δεξιά τοῦ ἁγίου τό κονίαμα ἔχει καταπέσει καί διακρίνεται ἡ τοιχογραφία ἀρχαιότερου στρώματος, γιά τήν ὁποία ἤδη ἔγινε λόγος. Δεξιότερα, στό δεύτερο στρῶμα, ὁ ἅγιος Προκόπιος νέος, ἀγένειος μέ αὐγόσχημο, πλατύ, ἐξίτηλο πρόσωπο, κανελί, λεπτό περίγραμμα καί πιό μέσα, ἄν δέν γελιέμαι, στενή, πράσινη σκιά. Τά χαρακτηριστικά εἶναι σέ χρῶμα κανελί. Τά μαλλιά, σέ βάθος σιένα μέ κανελιές σκιές καί κίτρινα φῶτα, κατεβαίνουν κυματιστά πιό κάτω ἀπό τά αὐτιά. Φορεῖ κίτρινο χιτώνα πού σκεπάζει τά γόνατα κι ἔχει σειρά λευκῶν λίθων κοντά στήν παρυφή τήν κοσμούμενη μέ κανελί ἑλικόφυλλο. Κίτρινος εἶναι ὁ φολιδωτός θώρακας, καφεκόκκινος ὁ μακρός μανδύας, ὁ πορπούμενος κοντά στό δεξιό ὦμο. Τμῆμα του πού πέφτει πίσω, συμμαζεμένο προβάλλει κάτω ἀπό τόν ἀριστερό βραχίονα. Οἱ κάλτσες εἶναι βαθυκύανες, κατάκοσμες μέ λευκά σταυρουλάκια, πού ἴσως βρίσκονταν μέσα σέ ρόμβους τεφροῦ δικτυωτοῦ πλέγματος, καί τά ὑποδήματα ταινίες κίτρινες-κανελιές. Μέ τό ἀριστερό χέρι ὁ ἅγιος μπροστά στήν ὀσφύ κρατεῖ ξίφος λοξό πρός τά ἔξω καί μέ τό ἄλλο ἀκόντιο. Πλάι του διαχωριστική ταινία.

Δυτικότερα τό *Γενέθλιον τοῦ Ηρόδου*. Ἀριστερά σέ στάση ¾ πρός τά δεξιά ἡ Σαλώμη. Τήν ἀκάλυπτη κεφαλή της μέ τό ἐξίτηλο πρόσωπο στρέφει πρός τά ὀπίσω. Στό κεφάλι βαστάζει στρογγυλό σκεῦος, εὐρύ, κατάκοσμο ἐξωτερικά, μέ μικρή βάση, βαθύ, πού περιέχει τήν κεφαλή τοῦ Ἰωάννη. Τό σῶμα της ψηλό καί στενό. Φορεῖ κεραμιδί, στενό φόρεμα, πού η παρυφή του ἐγγίζει τό ἔδαφος καί πίσω σάν νά ἔχει οὐρά. Τήν ὀσφύ περιβάλλει πολύ στενή διάλιθη ζώνη, σάν σχοινί, τῆς ὁποίας τό ἄκρο μπροστά, κατά τό μέσο τοῦ σώματος, πέφτει ὥς κάτω. Οἱ μανίκες στενές καί μακρές, τά περικάρπια τεφρά, κατάκοσμα. Ἀπό αὐτά ξε-

Εἰκ. 21. Ἡ Παναγία. Λεπτομέρεια τῆς Γεννήσεως.

προβάλλει κρεμάμενο μακρό ὕφασμα, προφανῶς χειρίδα ἐσωτερικοῦ ἐνδύματος, πού καλύπτει τή ράχη τοῦ ἀφημένου κάτω ἀριστεροῦ χεριοῦ. Ἀπό τό ἄλλο χέρι, καθώς αὐτό εἶναι ὑψωμένο, τό ὕφασμα κυματίζει πρός τά πάνω[21]. Δεξιά της κεραμιδί οἰκοδόμημα μέ ἰσόδομο κάτω τοῖχο καί μέ στέγη ἐπίπεδη, πάνω στήν ὁποία λευκό ὕφασμα. Ὁ ἰσόδομος τοῖχος τελειώνει ἐπάνω σέ κατάκοσμο γεῖσο. Μπροστά στό κτίριο τραπέζι στρωμένο μέ κεραμιδί τραπεζομάντιλο πού ἔχει λευκά ἤ κίτρινα φῶτα καί βαθυκάστανες σκιές, ραμμένο ἔτσι ὥστε νά σχηματίζει κάτω σουρωτές γλῶσσες. Πάνω στό τραπέζι μαυρομάνικο μαχαίρι, δύο ποτήρια μέ ψηλά πόδια, ψωμάκια καί στό μέσο σουπιέρα λευκορρόδινη μέ ἑλικοειδή λευκό βλαστό στήν κοιλιά καί ραβδωτό πόδι, περιέχουσα φαγητό ἴσως ἀπό ἀρνί. Πίσω ἀπό τό τραπέζι, σέ ἔδρανο μέ μαξιλάρι χωρίς ἐρεισίνωτο, κάθονται τρεῖς ἄνδρες συζητοῦντες. Ὁ πρῶτος ἀριστερά, νέος μέ βραχύ γένι ἀπολῆγον κάτω σέ γλωσσόμορφους θυσάνους, ἐπιθέτει τό ἀριστερό χέρι στό χεῖλος τοῦ τραπεζιοῦ καί τό ἄλλο ὑψώνει μπροστά στό στῆθος, καθώς τό βγάζει κάτω ἀπό τό καστανό ἱμάτιό του μέ τό δικτυωτό, τεφρό, διακοσμητικό πλέγμα. Μέσα στούς ρόμβους τοῦ πλέγματος διπλές γωνίες μέ στιγμή καί στά σημεῖα ἐπαφῆς τῶν ρόμβων λευκές κηλίδες. Ὁ δεύτερος, νέος κι αὐτός μέ σφηνόσχημο γένι καί λίγο μακριά μαλλιά, εἶναι κατά ¾ στραμμένος

Εἰκ. 22. Τό Λουτρό. Λεπτομέρεια τῆς Γεννήσεως.

πρός τόν πρῶτο. Φοροῦν καί οἱ δύο στό κεφάλι περίεργα, λευκά μέ τεφρές καί καστανές σκιές καλύμματα, σάν σαρίκια[22] σφιγμένα μέ ταινία στό μέσο καί φουσκωτά, πτυχωτά στά πλάγια. Ὁ δεύτερος ἔχει ἀνοικτόχρωμο χιτώνα μέ κατάκοσμη τραχηλιά καλύπτουσα τούς ὤμους καί κεραμιδή μανδύα μέ ταβλίο. Καί ὁ τρίτος εἶναι νέος, ἀγένειος, μέ ὅμοιο κάλυμμα στό κεφάλι. Τά μαλλιά καί τῶν τριῶν, κανελιά μέ κίτρινα φῶτα, μοιάζουν μέ τά μαλλιά τοῦ ἁγίου Προκοπίου. Ὁ τρίτος ἐπιθέτει τό ἀριστερό χέρι στό τραπέζι καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ μπροστά στό στῆθος λευκό μαντίλι μέ κόκκινες λοῦρες. Ὁ χιτώνας του κυανότεφρος μέ πολλά λευκά φῶτα καί κίτρινη, κατάκοσμη τραχηλέα, ὁ πορπούμενος μανδύας του διακοσμημένος μέ ρόμβους ἀπό διπλές τεφρές γραμμές πού περικλείουν λευκούς λίθους καί κίτρινο κόσμημα, κύκλο μέ κεραῖες βαλμένες σταυρωτά καί μέσα στόν κύκλο λίθο λευκό.

Δυτικότερα, πολύ μαυρισμένη ἡ Ἀποτομή. Ἀριστερά ἐπιπεδόστεγο κτίριο καί μπροστά του στρατιώτης σέ μισή πρός τά δεξιά στροφή ὑψώνει σπάθη. Στά πόδια του σκεῦος μέ τήν κεφαλή τοῦ Προδρόμου. Δεξιά οἰκοδόμημα μέ κωνική στέγη. Κάτω ἀπό αὐτήν, σέ ἐρυθρό βάθος, τόξο διακοσμημένο μέ τεφρόλευκα στολίδια. Κάτω ἀπό τό τόξο σκύβει κατ' ἀριστερό πλευρό τό ἀποκεφαλισμένο σῶμα τοῦ Ἰωάννη, λεπτό καί μακρόκορμο, μέ ποδήρη χιτώνα, πού ἡ πτυχολογία του θυμίζει 12ο αἰ.[23]. Προβάλλει τό ἀριστερό πόδι καί δέεται.

Ἡ παράσταση παρουσιάζει δύο παράδοξα: ἐνῶ ἡ κεφαλή τοῦ ἁγίου ἔχει ἀποκοπεῖ καί ἤδη εἶναι ἀποτεθειμένη στό σκεῦος, ὁ δήμιος ὑψώνει τή μάχαιρα. Μήπως γιατί βλέπει τό ἄλλο παράδοξο, νά στέκει ἀκόμη στά πόδια του τό ἀποκεφαλισμένο σῶμα; Γιά τό δεύτερο αὐτό θέμα ἔχει κάνει λόγο ὁ μακαρίτης Ξυγγόπουλος ἐξετάζοντας ἄλλη, ὅμοια σκήνη[24].

Ξαναγυρίζοντας στό βορινό τοῖχο βλέπομε πάνω ἀπό τήν ἁγία Μαρίνα καί τόν Ἰωακείμ τή Γέννηση τοῦ

21. Κατά τόν Α. Ξυγγόπουλο (Σαλώμη (;), ΕΕΒΣ ΙΒ΄ (1936), σ. 269) οἱ μακρές χειρίδες χαρακτηρίζουν τήν ἐνδυμασία τῶν ὀρχηστρίδων.
22. Σαρίκι φουσκωτό, ἀλλ' ὄχι σφυγμένο στό μέσο, φορεῖ κατά τό τρίτο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. ὁ δωρητής Βασίλειος στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς κοιλάδας τοῦ Περιστρέματος (N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Paris 1963, πίν. 94 καί σ. 203, εἰκ. 49).
23. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στό χιτώνα τοῦ Προδρόμου πάλι σέ σκηνή Ἀποτομῆς στό ναό τῆς γειτονικῆς Χρυσαφίτισσας, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσαφίτισσα, ὅ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 357.
24. Α. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρά τάς Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 42-43. Ὁ Ξυγγόπουλος μνημονεύει παραδείγματα τῆς λεπτομέρειας ἀπό τό 14ο αἰ. καί παραθέτει τή γνώμη του γιά τήν προέλευσή της.

Χριστοῦ. Ἡ Παναγία (Εἰκ. 21), μέ κυανό χιτώνα καί ἐρυθρό μαφόρι, εἶναι ξαπλωμένη σέ ἐρυθρή στρωμνή στηρίζοντας μέ τό ἀριστερό χέρι τό μάγουλο. Κάτω εἰκονίζεται τό Λουτρό (Εἰκ. 22). Ἡ μαμμή φορεῖ κερασή χιτώνα καί λευκή μαντίλα μέ μαῦρα ξόμπλια, ἡ ὁποία περιβάλλει τό κεφάλι· ἡ μιά της ἄκρα πέφτει στόν ὦμο καί ἡ ἄλλη τυλίγεται σάν σαρίκι πάνω ἀπό τό μέτωπο. Τό μεγάλο, μακρό πρόσωπό της ὤχρα μέ χαρακτηριστικά σέ κερασί καί λίγα, πλατιά λευκά φῶτα· ἡ μύτη μεγάλη. Ὁ χιτώνας τῆς Σαλώμης εἶναι κυανός. Τά χέρια της σκεπασμένα μέ ἐρυθρό ὕφασμα κρατοῦν καί ἀδειάζουν λευκή κανάτα. Ἡ λεκάνη μαργαριτοκόσμητη, τό νερό βαθυκύανο. Ὁ Χριστός μακροπρόσωπος μέ πλατιά γνάθο σέ ἡλικία ἐφήβου, σχεδόν μετωπικός μέ ὄρθιο τόν κορμό, ἐκτείνει τό ἀριστερό χέρι ἐνῶ τό ἄλλο καμπτόμενο κρατεῖ ἡ μαμμή ἀπό τόν καρπό. Τό ἄλλο της χέρι ἁπλώνει πρός τό στῆθος τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπάνω δεξιά σκηπτροφόρος ἄγγελος μέ λευκό χιτώνα, ἐρυθρό ἱμάτιο, καστανέρυθρα φτερά μέ κίτρινα φῶτα σέ σχῆμα ψαροκόκαλου ἀπευθύνεται σέ βοσκόπουλο πού παίζει αὐλό. Κατά τά ἄλλα ἡ τοιχογραφία εἶναι κατεστραμμένη. Ἀλλοῦ ἔχω παρατηρήσει πώς τά φῶτα σέ σχῆμα ψαροκόκαλου στά φτερά τῶν ἀγγέλων εἶναι συνηθισμένα τό 13ο αἰ.[25].

Ἀπέναντι στή Γέννηση, δεξιά ὡς πρός τόν εἰσερχόμενο στό ναό, ἡ Ὑπαπαντή, χωρισμένη ἀπό τή Γέννηση κατά τό κλειδί τῆς καμάρας μέ ταινία, στήν ὁποία λευκές γραμμές σέ βαθυκύανο βάθος διαμορφώνουν τετράγωνα ἐγκλείοντα λευκές κηλίδες. Ἡ προφῆτις Ἄννα, ἐρυθροντυμένη στό δεξιό τμῆμα τῆς σκηνῆς, κρατεῖ εἰλητό καί μπροστά της ὁ Συμεών μέ κυανό χιτώνα —τά φῶτα του λευκά— καί ἐρυθρό ἱμάτιο μέ σκεπασμένα τά χέρια βαστάζει τό Χριστό, στραμμένο πρός τή Θεοτόκο, πού ἐκτείνει πρός τό βρέφος τά χέρια φορώντας κυανό χιτώνα καί μαφόρι ἐρυθρό. Πλάι της, μπροστά σέ ἐρυθρό κτίριο, ὁ Ἰωσήφ, μέ χιτώνα χρώματος ἀνοικτοῦ ρόδινου καί κυανότεφρο ἱμάτιο, ἐκτείνει καί ἐκεῖνος τά χέρια. Στό μέσο τῆς σύνθεσης τράπεζα μέ μικρό, κίτρινο, κατάκοσμο πόδι, σκεπασμένη μέ καστανή ἐνδυτή, κατάστικτη ἀπό κίτρινα κοσμήματα μεταξύ τῶν ὁποίων σταυροί. Τήν τράπεζα προστατεύει κιβώριο μέ τροῦλλο ἀπό ἐρυθρό μάρμαρο.

Πιό μέσα, δεξιά, πάνω στήν ὀροφή, μεγάλη μνημειώδης, μαυρισμένη, κατεστραμμένη παράσταση κατά τό δεξιό της τμῆμα. Ἀριστερά τρεῖς ἀνδρικές μορφές, μᾶλλον ἀπόστολοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος μετωπικός. Μπροστά των βαδίζει πρός τά δεξιά ὁ Χριστός μέ καστανό χιτώνα καί κυανό ἱμάτιο, προτείνοντας τό δεξί χέρι σέ εὐλογία καί μέ τό ἄλλο, ριγμένο κάτω, κρατώντας εἰλητό. Καί ἡ ὀργάνωση τῆς σύνθεσης καί ἡ ἐπιγραφή *Η Εγερσι* δείχνουν ὅτι πρόκειται γιά τήν Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου.

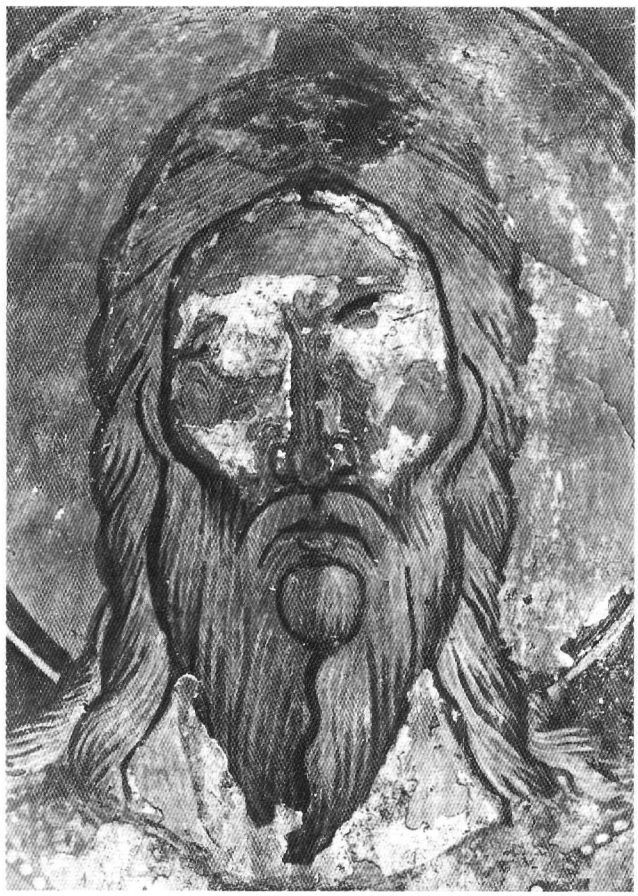

Εἰκ. 23. Ἡ κεφαλή τοῦ προφήτη Ζαχαρία.

Δυτικότερα τῆς Ὑπαπαντῆς, πλάι στήν εἴσοδο, ὑπῆρχε καί ἄλλη παράσταση. Φαίνονται ἀριστερά τά πόδια δύο ἀνθρώπων μέ ἐρυθρά καί κυανά ἐνδύματα.

Στό πρόσωπο τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τά χρώματα ἔχουν ἀπολεπισθεῖ (Εἰκ. 23). Μήπως λοιπόν πρόκειται γιά ξηρογραφία; Ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Μαρίνας πού σφυροκοπᾶ τό διάβολο εἴδαμε πώς εἶναι συχνή κατά τό 13ο αἰώνα. Τήν ἀπεικόνιση πάλι στή σκηνή τῆς Ἀποτομῆς ὄρθιου τοῦ σώματος τοῦ Προδρόμου συναντήσαμε στήν γειτονική Χρυσαφίτισσα (1290). Τοῦ ἴδιου ναοῦ ἁγίους μᾶς θύμισεν ὁ τρόπος δήλωσης τῶν ρυτίδων στήν παρειά τῆς Αἰγυπτίας. Ἀλλά καί πρός τόν Παντοκράτορα τῆς Χρυσαφίτισσας[26] μπορεῖ νά παραβληθεῖ ὁ φυσιογνωμικός τύπος τοῦ Σωτήρα στό σπήλαιο, μέ τό πλατύ, πλαδαρό πρόσωπο (Εἰκ. 19). Προσωπογραφικά ἡ ἁγία Θεοδότη (Εἰκ. 4) δέν εἶναι μακριά ἀπό τήν ἁγία Μαρίνα εἰκόνας (13ου αἰ.) τοῦ Πεδουλᾶ τῆς Κύπρου[27], ἀλλά καί ὁ ἐνιαῖος τόνος τοῦ χρώματος τῆς ἐπιδερμίδας προσώπων στό σπήλαιο τῆς Χρύσαφας (Εἰκ. 4, 5, 15, 18, 21, 22) εἶναι στοιχεῖο

Εἰκ. 24. Ναΐσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ Πλατυτέρα.

γνώριμο σέ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. Ἡ κυρίαρχη συμμετρία στό σχέδιο τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα «τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ» (Εἰκ. 12) συγκρίθηκε πρός τή σύμμετρη δομή τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Ὁ σαλός θυμίζει ἀρκετά τόν ἅγιο Ἀνδρέα τῆς Κρύπτης τοῦ S. Biagio στό S. Vito dei Normanni[28], ἔργο τοῦ 1197[29], δηλαδή παλιότερο. Ὁ σαλός ὅμως εἶναι μορφή ραδινότερη καί πιό σχηματική· μοιάζει ἐν μέρει ὡς πρός τό σχῆμα τοῦ προσώπου καί μέ τόν ἅγιο Πολύκαρπο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)[30]. Στήν ἴδια τοιχογραφία τῶν Κροκεῶν τά φῶτα ἑκατέρωθεν τῆς μύτης ἀποδίδονται παρόμοια, ὅπως στόν ἅγιο Νικόλαο (Εἰκ. 11) καί σέ ἄλλους ἁγίους τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ (Εἰκ. 8, 9, 12, 13, 15). Καί ὁ ἅγιος Νικόλαος ἔχει πρόσωπο μακρότερο, ἄν παραβληθεῖ πρός τόν ἴδιο ἱεράρχη τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Mottola[31] (τέλους 12ου-ἀρχῶν 13ου αἰ.)[32].

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ φωτισμοῦ μέ μικρές ἐπιφάνειες στό πρόσωπο τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (Εἰκ. 16), ὅπως σημειώθηκε, ἀλλά καί τῆς ἁγίας Μαρίνας (Εἰκ. 14), θυμίζει τήν Παναγία τῆς ἀψίδας στό Βαθύ Κισάμου Κρήτης (1284). Ἡ δήλωση πάλι τῶν χειλέων (Εἰκ. 4, 5, 11, 13, 16, 17, 18, 22) γίνεται ὅπως σέ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία Λάγιας[33] καί τοῦ Μουτουλλᾶ τῆς Κύπρου (1280)[34].

Τά φῶτα τῶν πτερύγων ἀγγέλου σέ σχῆμα ψαροκόκαλου εἶναι, ὅπως γράφηκε, συνηθισμένα κατά τό 13ο αἰ. Καί ὁ ἔξεργος διάκοσμος πού ἔχει ὁ φωτοστέφανος τοῦ Προδρόμου ἀπαντᾶ στή Μεσσηνιακή Μάνη κοντά στό 1300.

Ἔτσι οἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἐνισχύουν τήν ἄποψη πώς ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τῆς Χρύσαφας πρέπει νά πέφτει μέσα στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα.

25. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφιόνας, Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, Ι, Ἀθῆναι 1986, σ. 248.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσαφίτισσα, ὅ.π. (ὑποσημ. 6), πίν. ΟΘ΄, εἰκ. 10.

27. Βυζαντινές εἰκόνες τῆς Κύπρου, Μουσεῖο Μπενάκη (Κατάλογος Ἔκθεσης), 1 Σεπτεμβρίου-30 Νοεμβρίου 1976, σ. 44-45, εἰκ. 11.

28. Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Albo, Roma 1939, εἰκ. 46.

29. Ἡ τοῦ 1196 (Pina Belli d'Elia et al., La Puglia fra Bizanzio e l' Occidente, Milano 1980, σ. 332). Ἄν ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς καί ἡ ἰνδικτιών ΙΕ΄ ἔχουν διαβαστεῖ σωστά (Alba Medea, ὅ.π., κείμενο, σ. 93), τότε πρέπει τό ἔτος νά ἦταν 1197, ἀφοῦ τό 1197 ἡ ἰνδικτιών ἦταν ΙΕ΄.

30. Ν. Β. Δρανδάκης, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), σ. 222, εἰκ. 24.

31. Pina Belli d'Elia et al., ὅ.π., εἰκ. 121 (ἐπάνω).

32. Ὅ.π., σ. 342.

33. ΠΑΕ 1978, πίν. 116, 117β.

34. Γ. Α. Σωτηρίου, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, πίν. 85-87. Ἀθαν. Παπαγεωργίου, Ἰδιάζουσαι βυζαντιναί τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰ. ἐν Κύπρῳ, Πρακτικά Α΄ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1969, Β΄, Λευκωσία 1972, σ. 201-212, πίν. XXII.2, XXVI, XXIX, XXX. Doula Mouriki, The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus, Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters, Wien 1984, πίν. LXXII.2, LXXIII, LXXIV.7, 8, LXXV κ.ἀ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΣ ΝΑ·Ι·ΣΚΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση χαμηλότερα ἀπό τό σπήλαιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, σώζεται, ὅπως σημειώθηκε, ἐρειπωμένος ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1). Γι' αὐτό, ἄν καί δέν εἶναι σπηλαιώδης, γίνεται ἐδῶ λόγος γιά τίς τοιχογραφίες του. Ὡς Ἁγία Τράπεζα χρησιμεύει ὁ φυσικός βράχος.

Οἱ σωζόμενες τοιχογραφίες στόν Ἅγιο Δημήτριο δέν ἔχουν γίνει ἀπό τό χέρι πού ζωγράφισε τό γραπτό διάκοσμο τοῦ δεύτερου στρώματος τοῦ σπηλαίου.

Στήν ἀψίδα εἰκονίζεται σέ βάθος ἐπάνω βαθυκύανο καί κάτω πρασινωπό πελώρια ἔνθρονη Πλατυτέρα (Εἰκ. 24)[35]. Τό πρόσωπό της μισοσβησμένο, ἡ μύτη μακρή καί λεπτή, τό στόμα μικρό, ὁ χιτώνας κυανός. Ἀξιοπρόσεκτες οἱ ἐνάλληλες, ἐλλειπτικές καμπύλες, οἱ μᾶλλον διακοσμητικές, πού διαμορφώνουν οἱ πτυχές τοῦ μαφορίου πάνω ἀπό τό δεξιό γόνατο τῆς Παναγίας. Ὁ μικρός Χριστός μέ τό συμπαθητικό κεφαλάκι κάθεται στό μέσο τῆς ποδιᾶς τῆς Θεομήτορος. Ἔχει καί ἐκεῖνος μικρό στόμα (Εἰκ. 24), ὑψηλό μέτωπο, εὐλογεῖ, ὅπως συνήθως, μέ τό δεξί χέρι καί τά ἐνδύματά του εἶναι ὁμοιόχρωμα μέ τά φορέματα τῆς Θεομήτορος. Πολυκόσμητος εἶναι ὁ ξύλινος (καφέ χρώματος) μαργαριτοκόσμητος θρόνος μέ τό λυρόσχημο ἐρεισίνωτο, ἀπό τό ὁποῖο εἶναι ἀναρτημένο ὕφασμα, ἐπάνω κίτρινο μέ μαῦρο διάκοσμο, λοῦρες καί διανθισμένα κουφικά, καί κάτω βαθύχρωμο μέ ρόμβους πού ἐγκλείουν τεφρές μαργαρίτες (;). Τά μαργαριτοκόσμητα ἐπιμήκη δύο μαξιλάρια τοῦ ἑδράνου, μέ τίς κίτρινες κατάκοσμες κωνικές ἄκρες, εἶναι τό μπροστινό κόκκινο καί τό πίσω κυανό. Κάτω ἀπό τό ἕδρανο διακοσμοῦν τό θρόνο παραλληλόγραμμα κυανά, μικρά, ἀδιακόσμητα, ἐναλλασσόμενα μέ ἄλλα μεγάλα, καλυπτόμενα ἀπό ἀλληλοτεμνόμενους διάλιθους ρόμβους, τούς ὁποίους διαμορφώνουν λεπτές γραμμές.

Ἀριστερά, στό μέσο τῆς βόρειας στενῆς λωρίδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἴχνη ἀπό τόν ἄγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μέ τόν κυανό χιτώνα καί τό ἐρυθρό ἱμάτιο.

Δεξιά ἡ Παναγία (Εἰκ. 25). Τό πρόσωπό της ἀποδίδει ὤχρα, τίς σκιές του χρῶμα πράσινο, τά φῶτα λευκές πλατιές γραμμές ἤ ἐπιφάνειες, τά φρύδια χρῶμα καστανό, τή μύτη καί τά πάνω βλέφαρα κόκκινο. Ὁ χιτώνας της εἶναι κυανός, τό μαφόρι καστανό. Τό σῶμα εἰκονίζεται κατενώπιον, ὁ κορμός κλίνει καί τό ὡραῖο πρόσωπο σέ μισή στροφή πρός τά δεξιά. Ἡ δεξιά παλάμη εἶναι ἀνοικτή μπροστά στό στῆθος, ἀπό τό μεγάλο δάκτυλο κρέμεται κλωστή μέ ἀδράχτι καί τό ἀριστερό χέρι κρατεῖ τυλιγάδι.

Κάτω ἀπό τήν Παρθένο εἰκονίζεται μετωπικός ὁ Χρυσόστομος (Εἰκ. 26), κρατώντας μέ τό δεξιό (μαρτυρικό) σταυρό καί μέ τό ἄλλο, τό καλυπτόμενο ἀπό τόν καστανέρυθρο φαιλόνη, εὐαγγέλιο. Καφέ χρῶμα ἀποδίδει τά περιγράμματα καί τίς ρυτίδες τοῦ ὠχροῦ προσώπου, λευκές γραμμές τά φῶτα. Ἐνῶ τήν προηγούμενη μορφή χαρακτηρίζει πλαστικότητα, ἐδῶ κυριαρχεῖ ἡ γραμμή. Τά γραμμικά φῶτα τοῦ προσώπου θυμίζουν ἁγίους τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286). Τό στιχάρι τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι ὠχρό-λαδί, τό ἐγχείριο ἐρυθρό μέ κίτρινα κοσμήματα.

Πλάι στό Χρυσόστομο, ἐπί τοῦ νότιου τοίχου, στή νοτιοανατολική γωνία, ὁ *ὅσιος πα(τὴ)ρ ημων Νικον ο [Με]τανοειται* (Εἰκ. 27)[36], μετωπικός μέ τίς δυό παλάμες ἀγοικτές μπροστά στό στῆθος, μέ πλατύ, τραχύ πρόσωπο, κοντό λαιμό, πολλά, πυκνά, ἀκτένιστα μαλλιά, βραχύ, στρογγυλωπό γένι. Τό τρίχωμα ἀποδίδεται μέ λαδιές γραμμές σέ καστανό βάθος. Ὁ μανδύας εἶναι καστανός, ὁ χιτώνας σέ λαδί χρῶμα, ὁ ἀνάλαβος μελανός μέ λευκές κυματιστές γραμμές καί στό μέσο του τεφρή ταινία μέ ἐρυθρό σκοινί, διαγράφουσα χα-

Εἰκ. 25. Ναΐσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

μηλά σταυρό. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου ἐδῶ ἀποδίδεται ἄγρια.

Στό βόρειο σκέλος τῆς καμάρας, πλάι στόν ἀνατολικό τοῖχο, λείψανα τῆς Καθόδου στόν Ἅδη, σαρκοφάγος βαθυκύανη μέ λοξές κίτρινες, λεπτές γραμμές. Ἐπάνω της τεφροί ἦλοι καί κλειδαριά. Ἐκ τῆς σαρκοφάγου προβάλλουν ἀπό τά γόνατα καί πάνω δύο μορφές σέ στάση ¾ πρός τά δεξιά, πρῶτος ἴσως ὁ Δαβίδ μέ κυανό χιτώνα καί κατάκοσμο μανδύα, καστανό μέ δικτυωτό κίτρινο πλέγμα. Οἱ ρόμβοι του ἐγκλείουν λευκούς κύκλους μέ κεραῖες, ἐξέχουσες σταυρωτά. Πίσω του νέος (ὁ Σολομών;) μέ κοντά μαλλιά καί ἐρυθρό ἔνδυμα.

Ἀπέναντι, στό νότιο τοῖχο, πλάι στή νοτιοανατολική γωνία, λείψανα σύνθεσης, οἰκοδόμημα βαθυκύανο μέ

κίτρινα φῶτα, μᾶλλον χτισμένο ἰσοδομικά. Μπροστά του στέκει ψηλός ἄντρας σέ στάση ¾ πρός τ' ἀριστερά, μέ βαθυκύανο χιτώνα καί τεφρά γραμμικά φῶτα, ἐρυθρή ταινία στά μανίκια καί καστανό ἱμάτιο μέ φῶτα λαδιά καί κίτρινα. Δεξιά του ἄλλη μορφή μέ κυανό καί κόκκινο φόρεμα.

Τά φῶτα στό πρόσωπο τῆς Παναγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀποδίδονται κατά τρόπο πού προσεγγίζει σ' εἰκεῖνον τῆς Παναγίας τοῦ χωριοῦ Βαθύ Κισάμου (1284), πού εἴδαμε.

Ὁ Χρυσόστομος φυσιογνωμικά θυμίζει μάρτυρες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Κούνενι (Βαθύ) Κισάμου (1284)[37]. Τά φῶτα στό πρόσωπό του εἶναι παρόμοια καί σέ ἅγιο (Ἀνάργυρο;) τοῦ Κούνενι[38]. Ὁ ἅγιος ὅμως τῆς Κρήτης εἶναι μορφή ζωντανή· στή Χρύσαφα εἶναι πιό ἐπίπεδη, τέχνης ὑποδεέστερης[39]. Ἡ ἔντονη ἀντίθεση τῶν λεπτῶν, ἀραιῶν, λευκῶν, γραμμικῶν φώτων στό πρόσωπο τοῦ Χρυσοστόμου πρός τό χρῶμα τῆς ἄλλης ἐπιδερμίδας ἀπαντᾶ καί στό Μιχαήλ Ἀρχάγγελο τῆς Ἁγίας Μαρίνας τοῦ χωριοῦ Ραβδούχα Κισάμου Κρήτης[40]. Ἡ πτυχολογία τοῦ ἱεράρχη νομίζω πώς δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τήν πτυχολογία τῆς γειτονικῆς του Πλατυτέρας.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πρέπει νά ἔγιναν σέ χρόνια πού λίγο ἀπέχουν ἀπό τό διάκοσμο τῆς σπηλιᾶς τοῦ Προδρόμου, ἔργο, ὅπως σημειώθηκε, ἄλλης χειρός.

35. Ὑπερφυσικές διαστάσεις ἔχει ἤδη ἡ Πλατυτέρα στό παρεκκλήσι τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (προσωπική παρατήρηση).

36. Βλ. καί Ν. Β. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε΄ (1962), σ. 314-315 καί πίν. ΙΒ΄, εἰκ. 6.

37. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινόν καί Χριστιανικόν Μουσεῖον, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, πίν. 43.

38. Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis, ὅ.π., σ. 100, εἰκ. 54.

39. Στό ἴδιο συμπέρασμα νομίζω ὅτι καταλήγει καί ἡ σύγκριση μέ ἄλλον ἅγιο τοῦ ἴδιου ναοῦ, ὅ.π., σ. 201, εἰκ. 151.

40. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Εἰσαγωγή - Α΄. Ἐπαρχία Κισάμου, ΚρητΧρον ΚΑ΄ (1969), πίν. ΛΣΤ΄, εἰκ. 39.

Εἰκ. 26. Ναΐσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ Χρυσόστομος.

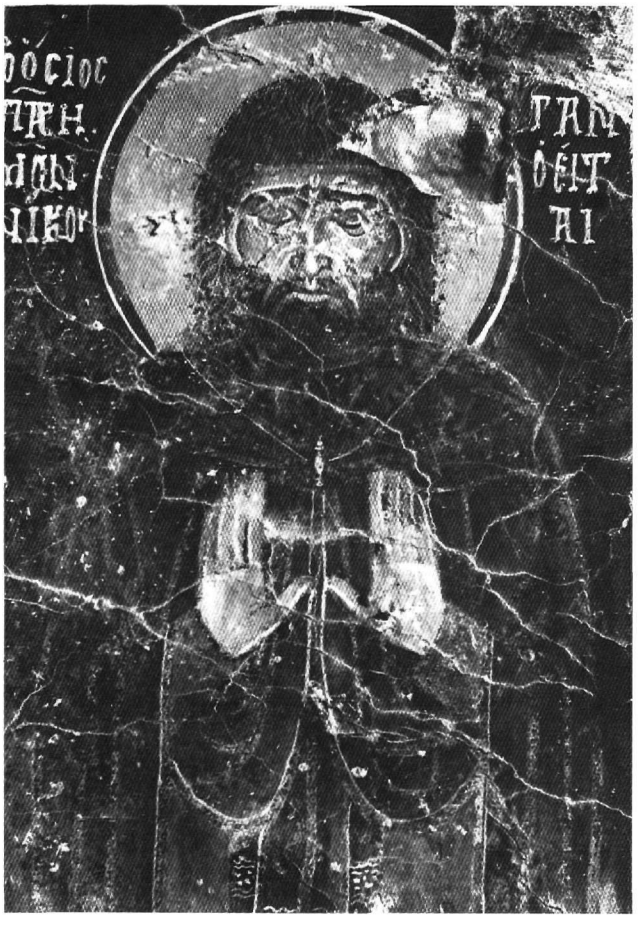

Εἰκ. 27. Ναΐσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ ὅσιος Νίκων.

Nikos Drandakis

THE CAVE-CHAPEL OF THE FORERUNNER NEAR CHRYSAFA IN LACEDAEMONIA

Before arriving at the village of Chrysafa, a country road turns right and later changes into a uphill path leading after some one-and-a-half hours to the small, elongated cave-chapel of St. John the Forerunner.

Remnants of the founder's inscription can be seen on the masonry templon screen. A fragment of the date appears at the end of the inscription, which has been reconstructed to a year between 1191/2 and 1290/1. The more precise dating of the church will be facilitated by study of the wall-paintings, which are at the moment black with soot. The natural rock incline to the south serves as most of the roof.

Saints are painted low on the dressed flanking walls which cover the natural cave face; amongst them are the Archangel Michael, the Virgin with the Christ Child, and St. John the Forerunner whose ornate stamped halo indicates the influence of Crusader art and is also encountered in churches of the Mani dated to about 1300. The manner in which light emanates from the face of the Archangel Michael is reminiscent of the Platytera and St. George in Vathy Kisamos, Crete (1284). The symmetry which dominates the face of St. Symeon the Fool on behalf of Christ, a figure of severely geometric symmetry with straight schematically rendered hair, is reminiscent of St. Zacharias in the church of the same name in Lagia in the Mani (final quarter of the 13th century). St. Marina hits a winged devil with a hammer, a common iconographical motif in the 13th century.

In the roof, compound scenes, much blackened, depict the Birthday of Herod, the Decapitation of the Forerunner, with his headless body standing upright (as in the Chrisafitissa church dated 1290), and the Nativity.

The associations made above lead to the conclusions that the date of the founder's inscription should fall in the last quarter of the 13th century.

A little further down from the cave, on the slope's descent, are the ruins of a small single-cell vaulted chapel of St. Demetrios, which preserves a few traces of wall-painting of about the same period, executed, however, by the hand of another painter: these depict the *Platytera*, the Theotokos in the Annunciation, St. John Chrysostom and St. Nikon.